

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ЧЕРНІВЕЦЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ЮРІЯ ФЕДЬКОВИЧА**

ФІЛОЛОГІЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ

КАФЕДРА УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРИ

**ФОЛЬКЛОР УКРАЇНЦІВ ВИСЕЛЕНИХ ДО НІМЕЧЧИНИ
ПІД ЧАС ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ:
ФОЛЬКЛОРИСТИЧНИЙ І ДИДАКТИЧНИЙ АСПЕКТ**

**Кваліфікаційна робота
Рівень вищої освіти – другий (магістерський)**

Виконала
студентка 2 курсу, 601 групи
спец. 014 Середня освіта
(українська мова та література)
Боднарюк Настя Вікторівна
Керівник: кандидат
філологічних наук,
доцент **Костик В. В.**
Рецензент _____

*До захисту допущено
На засіданні кафедри
Протокол №__ від _____
Зав. кафедри _____ доц. Мальцев В. С.*

Чернівці – 2023

АНОТАЦІЯ

Боднарюк Н.В. Фольклор українців виселених до Німеччини під час Другої світової війни: фольклористичний і дидактичний аспект. Спеціальність 014 «Середня освіта (українська мова та література)». Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Місто Чернівці, 2023 рік.

У науковій роботі проаналізовано записи українських народних (та стилізованих під народні) пісень (а також листів, щоденникових записів, народних оповідань) про висилку наших співвітчизників (молодих хлопців та дівчат) на примусові роботи до Німеччини під час Другої світової війни; розглянуто особливості зразків численних текстів, що були опубліковані у збірнику О. Воропая «Ясир»; охарактеризовано умови їх тодішнього виникнення, побутування і функціонування; визначено вагомий внесок записувача і видавця у справу вивчення та популяризацію таких непростих текстів; описано тяжкі умови праці й виживання українців у концтаборах та приватних господарствах німців, їх незламний дух та непереборне прагнення до волі.

Ключові слова: пісні про висилку, листи, тексти, щоденникові записи, народні оповідання, «ост», пісні-вірші, емігрантські пісні, О. Воропай.

ABSTRACT

Bodnaryuk N.V. Folklore of Ukrainians deported to Germany during the Second World War: folkloristic and didactic aspects. Specialty 014 "Secondary education (Ukrainian language and literature)". Chernivtsi National University named after Yury Fedkovich. City of Chernivtsi, 2023.

The scientific work analyzed the records of Ukrainian folk (and stylized as folk) songs (as well as letters, diary entries, folk tales) about the deportation of our compatriots (young boys and girls) to forced labor in Germany during the Second World War; the peculiarities of the samples of numerous texts that were published

in the collection of O. Voropay "Yasyr" are considered; the conditions of their emergence, existence and functioning at that time are characterized; the important contribution of the recorder and the publisher to the study and popularization of such difficult texts is determined; describes the difficult conditions of work and survival of Ukrainians in concentration camps and private farms of the Germans, their indomitable spirit and irresistible desire for freedom.

Key words: songs about expulsion, letters, texts, diary entries, folk tales, "ost", song-poems, emigrant songs, O. Voropai.

Кваліфікаційна робота містить результати власних досліджень. Використання ідей, результатів і текстів наукових досліджень інших авторів мають посилання на відповідне джерело.

_____ Н.В. Боднарюк
(підпис)

ЗМІСТ

Вступ.....	6
Розділ 1. Листи, щоденники, народні оповідання.....	10
1.1.Листи з неволі.....	12
1.2.Щоденникові записи.....	21
1.3.Народні оповідання.....	30
1.3.1.Оповідання В.С.....	31
1.3.2.Оповідання Михайлини Олійник.....	33
Розділ 2. Пісенна народна й авторська таборова творчість.....	38
2.1.Народні пісні, складені у німецькій неволі.....	43
2.2.Таборова творчість (вірші-пісні).....	52
Розділ 3. Вивчення соціально-побутових пісень у 7 класі ЗЗСО. Українські народні пісні про еміграцію.....	65
Висновки.....	76
Список використаної літератури.....	78

ВСТУП

У генетичній пам'яті українців три голодомори, дві світових війни. Наразі триває Третя світова: гібридна. З боку московського окупанта – безглузда, без правил і законів, без честі й гідності.

У вітчизняній фольклористиці іще донедавна було чимало табу на розгляд актуальних і кричущих тем і проблем, які не влаштовували ідеологів компартії. До таких належить і фольклор українців, які були силоміць виселені, депортовані під час окупаційних режимів або у віддалені райони Росії, або на терени інших держав-агресорів.

Під час Другої світової війни близько 8 мільйонів українського населення було вивезено на примусові роботи до Німеччини, працювати на тамтешню економіку. Фактично це була військова здобич, дармова робоча сила, ясир. Остарбайтерів, які потрапили в неволю, «новий Вавилон» зустрів каторжною працею, нуждою, голодом та цілковитим безправ'ям. Завдяки відкриттю другого фронту, підтримці США і Великої Британії, були не тільки буквально розв'язані руки наших співвітчизників, але по суті «розімкнуті вуста» нашого народу, який зміг нарешті донести до всього світу правду про поневір'яння в неволі. Гітлеризм, як система, виявив свою надмірну жорстокість до всіх чужинців, а передусім до поневолених народів.

У зв'язку із цим **темою** нашої магістерської роботи є: **«Фольклор українців, виселених до Німеччини під час Другої світової війни: фольклористичний і дидактичний аспект»**

Мета і завдання роботи полягають у наступному:

- Зібрати фольклорні матеріали про висилку українців до Німеччини під час Другої світової війни;
- Опрацювати наукову літературу з цієї проблематики;
- Вивчити матеріали радянського періоду про німецьку окупацію наших земель;
- Охарактеризувати народні й авторські тексти, що були написані в таборах;

- Дати оцінку аналізованим текстам фольклору, що були вміщені у збірнику О. Воропая «Ясир».

Об'єктом дослідження є тексти фольклорних творів, вміщених у збірнику О. Воропая «Ясир» та виданнях радянського періоду.

Предметом дослідження є комплексне вивчення поезики виселенських пісень, віршів, народних оповідань, породжених перебуванням наших співвітчизників на примусових роботах на чужині.

Відомий український вчений-агроном, доктор природничих наук, доктор слов'янської етнології, доцент кафедри етнографії Українського Вільного Університету, керівник секції етнографії Української Вільної Академії Наук (УВАН) в Мюнхені, Олекса Воропай восени 1945 року видав в Авгсбурзі (Німеччина) під псевдонімом Олекса Степовий невеличку книжечку під назвою «В німецькій неволі». Спочатку це був невеличкий зошит, який згодом витримав три перевидання. Друге видання вийшло під назвою «Ясир». Воно було надруковане звичайним друком у таборі «Сомме-казерне», у тому ж місті, з поміткою – «На чужині», 1947 рік. Нова книжка вже мала 64 сторінки: 56 із них – тексти, 7 сторінок ілюстрацій та зміст видання. Але й цей збірник не вмістив усього того матеріалу, який був у розпорядження С. Килимника, бо він друкував його власним коштом і не витягнув усіх фінансових витрат. Третє перевидання з'явилося 1966 року в Лондоні у «Визвольному шляху» накладом Української видавничої спілки. Воно вмістило 35 листів як «остарбайтерів» так і кореспонденцій з України. Окрім того оприлюднено пісенно-поетичну творчість українців у неволі. Збірка складається із кількох розділів: «Листи», «З кошмарного минулого», «Народна творчість у німецькій неволі», «Таборова творчість», «Концтабори». У них вміщено народні оповідання Михайлини Олійник; щоденник харків'янки Клави; пісні: «Летить галка», «Лист до матері», «Дивлюсь у віконечко», «Я сама тут в Німеччині», «Була нова пора року», «Доробились українці», «Сон на чужині», «Мамі», «Вийхала на чужину уся Україна», «Якби мені крила» та ін. Чи не вперше в українській

фольклористиці представлена таборова творчість: пісні «Іду шляхом понад ставом», «У Німеччині», «Село наше для нас таке рідне», «Виїзд наш з України в Германію», «Сиджу на чужині», «Пісня вдови», «У неділю рано», «Нема моєї доньки», «Лист з Авшвіцу», «Не сумуй, мати рідна» та інші тексти, а також концтабірні щоденники. Збірник мав широкий резонанс серед прогресивних представників громадськості Європи і світу. Його вихід фактично мав застерегти людство від нових злочинів проти собі подібних.

Олекса Воропай є упорядником збірників «В німецькій неволі» - Авгсбург, Західна німеччина, 1945 та «Ясир» - Авгсбург, 1947 – 56 с., виданих під його псевдонімом «Олекса Степовий».

Тривалий період у вітчизняній фольклористиці через ідеологічні міркування заборонялося збирати, друкувати і досліджувати тексти фольклору про репресії українського народу: висилку в Сибір і на Далекий Схід, до Німеччини, тюремно-каторжну поезію, колгоспні пісні та ін. Звідси й **актуальність теми дослідження.**

Новизна роботи. Уперше у кваліфікаційній (дипломній) роботі розглянуто маловідомі фольклорні матеріали про примусове виселення українців до Німеччини під час Другої світової війни.

Теоретичне значення роботи полягає в тому, що її результати можна використати при підготовці наукових статей з порушеної наукової проблеми, навчальних посібників із вивчення соціально-побутових пісень українського народу тощо.

Практичне значення роботи полягає в тому, що зібрані матеріали можна використати у шкільній практиці на уроках української літератури при вивченні соціально-побутових пісень, організації позакласних та позашкільних виховних заходів, а також вивченні ліричних пісень в курсі «Усної народної творчості» у ВНЗ та ін.

Апробація результатів дослідження. Окремі аспекти роботи були висвітлені у виступі на щорічній студентській науковій конференції, що відбувалася у квітні 2023 року.

Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків та списку використаної літертури.

РОЗДІЛ 1

ЛИСТИ, ЩОДЕННИКИ, НАРОДНІ ОПОВІДАННЯ

Український фольклор цієї тематики є значущою частиною величезного масиву української усної народної словесності, що була породжена численними репресіями усіх окупаційних режимів ХХ ст.: румунського, польського, радянського, німецького. Упродовж одного тільки минулого найкривавішого століття велася нещадна боротьба проти борців за свободу і державну незалежність України та була спрямована на упокорення нашого народу і підпорядкування його волі поневолювачів. Сюди належать пісні [45; 44], перекази, усні оповідання [33], спогади-меморати, гуморески-анекдоти [57], прислів'я та приказки. У таких творах порушувалися теми про несправедливі тюремні ув'язнення, жахливі допити і катування, розстріли «стрелками», виморення в концетраційних таборах та на засланнях свідомих українських патріотів, масове винищення українського населення голодоморами, багатотисячними виселеннями, депортаціями в радянський союз та за межі кривавої імперії та іншими насильствами. Усі ці безчинства чинили на стражденній українській землі польські, угорські, румунські, німецькі і комуно-московські загарбники.

До цього тематичного пласту відносимо й народну творчість про німецьку неволю в роки Другої світової війни, де культивувалася примусова праця у наполовину воєнізованих трудових утвореннях (баудінстах), на механізованих промислових підприємствах і в достатньо розвинутому сільському господарстві в Німеччині – у «бауерів». Методом «переконливого» вербування на території, що була захоплена гітлерівськими окупантами, працездатне населення залучалося до різних робіт на місцях і на виїзді. Окупанти проводили спеціальну мобілізацію та інші акції насильного захоплення людей, влаштовували тотальні облави на поїздах, базарах тощо. Такі дії загарбників набирали характеру відомого в історії середньовічного людоловлення, пам'ятного і в наших літописах і відображеного в усній

народній традиції так званого татаро-турецького ясиру – поневолення цивільного населення.

Поширеною в Україні того часу була сумна й страшна картина, яку подає Олекса Воропай у якості щоденникового запису від 16 травня 1943 р.: *«Сьогодні вранці я прокинувся від страшенного жіночого крику і галасу. Я побіг до вікна і крізь затуманені ранком шибки побачив таку картину: більше сотні молодих дівчат та хлопців з клунками на плечах ішли вулицею. Вони були оточені з усіх боків німецькими жандармами.*

Дівчата витирали хустками сльози, а хлопці, похнюпившись, ішли тихо і лиш зрідка озирались на бік, або кивали знайомим на знак: «Прощавайте».

Позаду, за жандармами, намагаючись не відставати, швидко йшли матері, випроваджуючи своїх дітей у далеку дорогу. Усі вони плакали. А особливо одна вже зовсім літня жінка, боса, не йшла, а бігцем бігла за людьми. Вона здіймала вгору руки і, скільки мала зусиль, голосила:

- Ой, донечко, ти ж моя пташечко, куди ж тебе забирають!

Я був так приголомшений цим видовищем, що не знав, що маю робити. Коли «процесія» поминула хату і я вже не міг бачити людей, тільки чув їх сумний лемент, до мене до кімнати зайшла господиня - бабуся років сімдесяти.

- Ну що, бачили? - звернулась вона до мене.

- Бачив, - кажу, - а що це за люди?

- А то ж до Німеччини. Вчора їх по селах наловили. Ночували бідні діти в школі, там на тому камені, а тепер їх до поїзду женуть. Матерів не пускають до них, навіть попрощатись не дають, гироди» [56, с. 12].

Принагідно зазначимо, що Олекса Воропай зацікавився фольклором, що з'явився внаслідок одного із найбільших випробувань, яких зазнав український народ у Другій світовій війні, - «остарбайтерством», іще під час

німецької окупації наших земель. Численні вражаючі факти цієї теми він вибирав упродовж вистражданої і вимушеної емігрантської подорожі на Захід і в перші роки після війни. Народознавець, перебуваючи в таборах для переміщених осіб у Баварії, обережно налагоджував різного роду контакти з німецькими бранцями, які довго чекали вирішення своєї участі або покійно продовжували служити в колишніх господарів. Ретельно занотовував їх спогади, оповідання, пісні. Та лише окремі співбесідники довіряли йому свої листи до рідних, відправлені або написані для самозаспокоєння, щоденники чи інші важливі папери. Найбільш вдячними носіями та берегинями таких матеріалів були жінки і молоді дівчата. У власному щоденнику-записнику з тих часів О. Воропай записував окремі епізоди оповідей, виконуючи кропітку й делікатну роботу.

1.1. Листи з неволі

О. Степовий, автор збірки «Ясир», вчинив правильно, що подав не тільки пісенні й віршовані тексти новотворів, які складали й виконували дівчата-«остівки». Тут також опубліковано їх розпачливі листи-зізнання до своїх рідних, друзів, знайомих людей. Ці «народні літописи» своїм змістом і стилем однозначно характеризують той ґрунт і те соціальне середовище, настрої й переживання, які спонукали до виникнення невідьницької творчості. Разом із тим у багатьох випадках вони виступають і як зразки специфічної творчості, яка виходить за рамки особистого життя. Якоюсь мірою відображає типові, і навіть характерні реалії тодішньої дійсності, трансформованої в дусі традиційності. Для показової ілюстрації наводимо фрагмент листа простої сільської дівчини із Житомирщини до своєї подруги дитинства, яка також була невідьницею німецького «бауера»: *«Марусю, мені зараз дуже тяжко на серці. Подивлюсь у вікно, а на дворі весна - весна. Світить сонце, зеленіє трава, щебечуть пташки, на серці у мене немов камінь лежить. Таке велике свято [Великдень], так гарно ми його святкували вдома, а тут сидимо в таборі за дротами, як справжні*

невільники» [56, с. 22]. Із іншого листа, що був написаний весною 1945 року принагідно дізнаємося таке: «Знову підходять Великодні свята. Підемо, Маріє, до своїх матерів з пасками в гості. Правда? Але далеко наші матері, не дійдемо пішки. Згадай, Маріє, що вже другий Великдень тут, у цій проклятій Німеччині» [56, с. 23]. «... Перш за все вітаю тебе з великодніми святами і бажаю тобі багато щастя і здоров'я, а також бажаю якнайшвидше повернутись додому, на свою рідну, милу Україну...» [56, с. 23].

Не випадково наводимо ці фрагменти із листів, щоби продемонструвати, як глибоко були пов'язані думки, найзаповітніші мрії і прагнення вивезених українців з родиною, рідною землею, любою Україною і вкоріненою в їх духовності традиційністю. Постійні звернення до цих субстанцій і є тією визначальною духовною ідейно-змістовою домінантою їх дещо наївної (недосконалої і непрофесійної) творчості – текстів тих багатьох пісень і віршів, які дуже швидко складалися (як зізнавалися самі автори), виконувалися і (часто таємно) поширювалися в середовищі українських «остарбайтерів».

У дуже непростих умовах О. Воропай вибирав чимало таких матеріалів і на їх основі підготував і видав 1947 року в Німеччині (Баварії), вже цитовану книжечку під назвою «Ясир» [42] зі специфічним визначенням місця видання «На чужині». Невеликий за обсягом збірник, за своїм характером і змістом – свого роду унікальний. Для вітчизняних фольклористів вона цінна й цікава не тільки представленими творами усної словесності українських людей, які були змушені ходити зі зневажливою нашивкою на одязі «ост» (подібно як євреї носили нашивку або пов'язку із зображенням зірки Давида). Насамперед у розділі «Народна творчість у німецькій неволі», де вміщено зразки вибраного листування невольників із рідними в Україні, занотовано численні нелегкі розмови фольклориста з «остівцями», спостереження і враження записувача. Такі матеріали,

звичайно, допомагають краще зрозуміти і суть самого явища, і психологічну основу його відображення у народній творчості українського народу.

Автор-упорядник книжки, перш за все, дуже доречно звернув увагу на масштабність, політичну й соціальну сутність цього явища. Воно фактично позбавило чималу кількість українців (О. Степовий вказував цифру «близько восьми мільйонів») законної можливості проживання на своїй землі і закинуло їх на чужі терени – до Німеччини. Він зазначав, що: «Цю велику масу людей силоміць вивезено з Батьківщини, як дармову робочу силу, як військову здобич, як ясир. Тих нещасливих, що потрапили у неволю, новий Вавилон зустрів каторжною працею, нуждою, голодом та цілковитим безправ'ям» [42, с. 7].

Але до них іще треба було б додати мільйони українських військовополонених, котрі упродовж тривалого часу в нелюдських умовах виживали, перебуваючи на території гітлерівської Німеччини у спеціальних таборах (смерті), сотні тисяч наших біженців і свідомих політичних емігрантів. Усі вони були змушені покинути рідну землю перед поверненням в Україну окупаційно-більшовицького режиму. Таким чином ці громадяни нашої держави опинилися на німецьких теренах, що були зайняті західними союзниками, в статусі переміщених осіб. Зараз (завдячуючи й книзі О. Степового) можна хоча б у загальних рисах уявити собі той матеріальний і духовний стан усієї цієї людської спільноти, що була насильно вирвана із рідної землі. Тодішня українська людність за кордоном опинилася в умовах «нового Вавилону», як під час війни, так і в перші роки після її закінчення. У таких умовах ця, можемо її назвати, «окрема соціальна спільнота» не загубилася, вона не зникла у таких вкрай несприятливих обставинах, а вперто (по-українськи) шукала для себе утвердження на чужині. Створювала й намагалася опертися на різноманітні власні організаційні форми і структури. Тут поступово налагоджувала церковне життя, створювала рідномовні школи, наукові товариства, численні художні колективи. Одне слово, ці

зарубіжні українці діяли й творили у різних напрямках, у тому числі і в сфері усної народної словесності.

Найбільшою заслугою О. Воропая є, безперечно, те, що фольклорист один із перших почав записувати усні твори (а також збирати листи, щоденники) тих категорій знедолених українських людей, які із різних, часто непередбачуваних причин, і не з власної волі, були змушені покинути батьківську землю. Найбільше сторінок його збірки займають твори «остівців». На першому місці, дівчат-«остівок» – тих молодих наших невільників, у сприйнятті і рецепції яких ця болюча для них тема мала особливе, сповнене ліризмом і драматизмом трактування.

У книжці «Ясир» О. Воропай подав і близько двох десятків листів українських політичних в'язнів гітлерівських концентраційних таборів [56, с. 50-56]. Четвертий і останній розділ називається «Концтабори». Ця частина книги також написана на основі окремих фрагментів зібраних листів полонених, що поневірялися у в'язниці за нашу визвольну ідею.

Один із в'язнів, що не захотів назватися (О. Воропай записав його як «Ш. В-р.») по закінченні війни, 12 серпня 1945 року, в листі до брата згадував про те, як він мучився у львівській тюрмі з приходом німецьких окупантів.

«... Чи ти пам'ятаєш день 18 листопада 1942 р. - ми тоді бачились востаннє. То був нещасливий день. О 2 годині по полудні прийшли до мене гестапівці і забрали до тюрми.

Перші дні мене брали на допит. Це не було переслухування, а просто мордування.

Били палицями, знущались, а коли я вже не міг встати, мене били ще ногами в бік, підводили, садовили в авто і відвозили на келію до тюрми. Там я падав на підлогу і лежав, бо не міг встати» [56, с. 60].

Та це не був кінець знущань для нього. На обід приносили воду, зварену з мукою, знову били, роздаючи їжу.

В'язень розповідав, що в сусідніх камерах мучилися жінки. Їх також мордовали, а бувало й гірше. Іноді зовсім п'яні гестапівці приходили до них, сильно били, а далі по черзі гвалтували.

В'язень на раз був свідком таких страхіть.

«Найбільшим пострахом на «Лонцького» були Мартенс і Хінс. Вони ходили уночі по келіях і вибирали в'язнів «на пісок». Кожен з нас ждав черги, бо знав, що 24 листопада 1942 року було забрано «на пісок» 27 українських політв'язнів. Так я жив 11 місяців у Львівській тюрмі на вулиці Лонцького» [56, с. 60].

Інший бранець, зазначений як «С-Н.» у листі від 20 липня 1945 року скаржився товаришеві на нестерпні умови тримання полонених (як колись тримали Калнишевського) у «кам'яному мішку».

«... Дмитре, сидіти у кам'яному мішку і щохвилини чекати смерти - тяжко.

Я не вмію описати тобі те страхіття, від якого божеволіють люди. Та й не потрібно, - краще, як ти того не знатимеш» [56, с. 61].

Серед респондентів О. Воропая траплялися й такі, хто перебував страхіття концтабору Авшвіц. У книжці він двічі згадується як «Ш. В-р.», який встиг написати про свої поневіряння два листи 12 серпня 1945 року.

«... 30. 10. 1943 р. при загальній евакуації в'язниці вивезли нас до концтабору Авшвіц.

Там нас зустріло те саме, якщо не гірше.

Тут уже над нами знущаються не лише гестапівці, а ще й в'язні райхсдойчери. Вони були бльоkfюрерами, капами та штурбовими - це були

переважно злодії або бандити. Вони мали право вбити кожного, хто їм був не до вподоби» [56, с. 61].

Табірники працювали на будівництві доріг та нових будинків. На роботі тих, хто не міг носити цеглу або каміння, - вбивали, а тіло (труп) відправляли до крематорію.

Траплялися й люди, які не витримували такого знущання і свідомо лізли на електричні дроти, щоб покінчити життя самогубством.

В'язням влаштовували й ще так звані «апелі» - переклички на вулиці. Вони могли тривати годинами на дощі чи морозі.

У таборі Авшвіц панував страшний голод. Якщо в'язня-чужинця, який шукав лущиння з картоплі або з капусти (а їли й траву), несподівано побачив «СС-ман» або «капо», то він розстрілював його на місці.

О. Воропай подав фрагмент листа нашого політв'язня, що представився як «В-кий», у якому йде мова про найжорстокіше поводження над ув'язненими українцями німецьких комуністів, які закатували не одну сотню приречених.

«У цьому таборі був один «оберс» тої команди, що будувала нові будівлі, звався він Краль. Це був звір у людському образі. Він носив червоний трикутник на грудях і звав себе комуністом. На його совісті були сотні закатованих. Одного разу, коли він захворів і лежав у таборовому шпиталі, то в'язні казали йому:

- А ти не забув, кате, що й цегла тебе просить: не вбивай, даруй життя, Крально!» [56, с. 62].

Цей політв'язень згадував у листі, що німець з долішнього Шлезька якийсь Мальварні також носив червоного трикутника і був комуністом. Він прислуговував поліції і своїми провокаційними розмовами з поляками

відправив взимку 1943 р. більш ніж 250 поляків на вірну загибель. А скільки ще людей він послав на смерть - того ніхто точно не знав.

Коли наш ув'язнений приїхав до Мавтгавзену і зайшов до блоку, його прийняв один в'язень з Німеччини, який також носив червоний трикутник. Він запитав новоприбулого, хто він такий. Українець сказав. Коли він почув слово «українець», то розмахнувся і з усієї сили вдарив того в обличчя та вигукнув:

- Нема українців!

Полонений упав. Німець почав товкти його ногами й примусив піднятися на ноги, а коли той встав, тоді він знову бив українця кулаком.

Наступного дня наводили порядок у приміщенні, де мешкалили українські політв'язні. Німецький блоковий вигнав усіх на мороз у самій білизні. Тоді наш співвітчизник побачив багатьох зі свого бараку з розпухлими губами й суцільними синяками під заплившими очима. Так били наших хлопців німці. У них був такий прийом для українців – таких же політв'язнів, своїх товаришів по долі, але - чужинців.

У другому листі політв'язень «С.-Н.» писав, що серед ув'язнених українців було й чимало німців – «блокових», які наділялися певними привілеями, порівняно з чужинцями, що були пригнані здалеку.

«... Коли перевезли мене в концтабір, то там було ще гірше, бо там вже знущалися не тільки СС-мани, а й німці-в'язні. Політичних німців було мало, а більше з зеленими трикутниками. Політв'язнями були здебільша чужинці» [56, с. 62].

Місцеві в'язні перебували звичайно на певних таборових посадах і поводитися гірше від есесівців. Кожен із них був або блоковим, або штубовим, або капом. Червоний хрест з Швейцарії привозив в'язням

пакунки. Спочатку вони розділялися у бараках есесівців, а далі - німців, які виконували там певну роль. До в'язнів-чужинців майже нічого не доходило.

Блоковий наглядач міг запросто вбити в'язня з України чи з Польщі.

Інший наглядач, видаючи раз на день погану їжу, враховував хто німець, а хто чужинець. Німці завжди діставали більші й кращі порції ніж чужинці-українці чи інші. Хто ходив на них писати доповідні, той живим міг не повернутися.

У бараках з німецьких в'язнів була створена окрема поліція, так звана «лягер» команда. У разі, коли чужинець міг не сподобатися «шуцману», то той бив його палицею по голові. Якщо хтось із таборового начальства запитував за що, то йому, зазвичай, відповідали так: «Це чужинець». І цим закінчувалося усе слідство.

Бувало, що за такий «героїчний» вчинок німець міг отримати певну нагороду: добрі цигарки чи миску зупи. У таборі, який мав назву «Дора», один німецький ув'язнений прославився тим, що він будучи на посаді найжорстокішого ката за 15 хвилин стратив 60 бранців тюрми перед очима настрашених ув'язнених.

У цьому таборі «Дора» німецьким в'язням дозволялося поводитися краще, як на волі. Для них був спеціальний блок з 12-ма жінками-чужинками, і там вони систематично гвалтували тих нещасних» [ясир 1966 с. 62].

У другому коротенькому листі від 10 червня 1946 року невідомий ув'язнений «В.-Кий» скаржився на жахливе ставлення німецьких солдатів до бранців:

«... В листопаді 1944 року всі СС-мани в таборових Гарнізонах відійшли фронт, а на їх місце для сторожі прийшли вояки, звільнені з піхоти та гунства. З них були створені спеціальні загони для охорони в'язнів. Можна було б думати, що коли СС-мани відійшли, то вже скінчиться

мордування в'язнів. Та ні. Солдати-фронтовики, що не належали ні до СС, ні до Гестапо, до в'язнів ставились ще гірше, ніж їх попередники» [56, с. 62].

У квітні 1945 року, їдучи вантажівкою з Лінцу до Етензе, вони увесь час ударами примушували бігти знесилених людей пішки.

А як хтось вибігав з колони й кидався у воду – насакували на нього як звірі й прикладами розбивали голову.

У третьому листі невідомий політв'язень «С.-Н» в листі до товариша 20 липня 1945 року писав:

«... Коли я був у таборі Равенсбрюк-Мекленбург, то ми - чужинецькі політв'язні, ходили на роботу окремою групою. Завжди, коли наша група проходила село, німецькі діти бігли за нами цілими зграями, кидали камінням і кричали: «Дер-Гунд», що значить: собака» [56, с. 63].

Як поверталися з роботи, то звичайно несли когось на руках зі своїх товаришів, що вже знеслилися й падали. Німці-бавори скептично дивилися на це та іронічно посміхались, мовляв: «Ледащо, не хоче робити і прикидається хворим».

Не випадково О. Воропай у коментарі до цього допису використав українську народну приповідку: «Яке коріння, таке й насіння».

Політв'язень «В-кий» 10 червня 1946 року в листі до рідних згадував і дивувався, що над ними знущалися не тільки військові, але й цивільні німці-майстри..

«Людей, які ходили наче тіні, що на день їли 150 грамів хліба і випивали літр теплої води з двома ложками картопляного лушпиння, гонили бігом носити залізні шини, важкі мішки з цементом та інший тягар. Або цілий день лупати камінь в підземеллях, де з стін на голову тече вода, під ногами вода по коліна, на дні гострі оскілки дрібних камінців» [56, с.63].

Наприкінці опублікованих листів О. Воропай зазначив, що всі ці зізнання політв'язнів закінчувалися приблизно такими ж висновками, як у дописі політв'язня з Баварії «Володимира III-ка» від 12 серпня 1945 року:

«... Іншим разом я тобі більше та докладніше напишу, як то нам жилося під гітлерівським батогом.

Тепер я залишаюсь у тій же Німеччині, бо до нових концтаборів їхати не хочу.

Можу лише їхати в країну, де є свобода народам і свобода людині.

Залишаюсь назавжди вірний Тобі

Політв'язень Володимир III-ко» [56, с. 63].

Як видно, зміст цих реалістичних листів складають короткі оповіді про каторжну працю нещасних українських людей і ганебні знущання над ними не тільки охоронців-гестапівців, а й німецьких політв'язнів-комуністів, які, як згадувалося, були в концтаборах у привілейованому становищі. Ці емоційні оповіді можемо віднести до категорії меморатів з певними рисами фабулатів. На жаль, інших зразків концтабірної творчості О. Степовий, автор книжки, не зафіксував. До цього часу ця творчість залишається майже зовсім незібраною і не вивченою.

1.2. Щоденникові записи

В українському літературознавстві і фольклористиці щодениками окреслюються «1. Хронологічні, здебільшого датовані, записи від першої особи подій з життя того, хто робить ці записи та роздуми з приводу цих подій. 2. Літературно-побутовий, мемуарно-автобіографічний жанр, що подібно до деяких інших жанрів склався на основі явищ реального життя (листи, мемуари, подорожі, сповіді)» [10, с. 628].

Матеріали щоденникових записів, які вдалося розшукати / записати О. Воропаю від виселених українців відповідають цим критеріям. Пізнавальним

у цьому плані є «Щоденник харків'янки Клави», який вмістив інформацію про її перебування на висилці упродовж 1943 року.

5-го лютого 1943 року мешканка Харкова Клава зазначила:

«Мені таки треба почати знову писати щоденник. Чому я його покинула? Сама не знаю, чому. А записати можна і треба так багато. Боже мій! Яка корінна зміна пройшла в моєму житті. Де я, куди закинула мене моя доля? Сталося те, що я ніколи в своєму житті навіть у думках не мала. От я зараз одна в світі, серед зовсім чужих мені, злих людей, далеко-далеко від моєї дорогої, любної мами, від рідної землі. Не знаю, не отямлюсь і досі, як це сталося, але я знаходжусь у самій Німеччині і в самому Берліні. Аж страшно» [56, с. 33].

Авторка записника згадувала, що 26-го червня 1942 року о 1 годині дня вона покинула той куточок, де провела певний період свого найкращого дитинства. Саме тут відчувала й бачила ніжну, матусину незабутню ласку, де була справді вільною і щасливою. Але пройшло вже 7 місяців з того часу, як вона перестала бачити своїх рідних. Ці місяці були занадто довгі, здавалося, що цілі тисячоліття вкладалися в ті 7 місяців. Як може так довго тягнутися година за годиною? Нарешті для неї настало справжнє самотнє життя. Вона почала працювати, заробляти на шматок хліба вже сама, а не як колись, коли батько працював заради неї. До того ж працює надто багато. Яке важке життя і, яким чарівним і цінним здається те покинуте життя вдома. Як Клава не хотіла їхати сюди, як вона плакала. Та все ж вона тут, у цій тисячу разів проклятій країні.

7-го лютого того ж року продовжуються її самотні муки на чужині

«Вчора зовсім не мала можливості писати, а сьогодні трошки зібралася, то й не знаю, що й писати. Моє життя тут йде жахливо. В мене немає більше життя - це каторга, це тюрма, в якій я або здурію, або здохну. Які недобрі люди є на світі?! Всі ці 7 місяців - це була суцільна мука моєї

душі, мого тіла... і все це тягнеться так далі. Як мені важко, скільки приходитья нишком плакати, тільки Бог знає. Цього часу я ніколи, до смерті, не забуду, хоч би яке життя я не мала б, воно зробило на моїй душі такий болючий слід, що мені буде вже при одній згадці боляче» [56, с. 35].

У цей день Клава вирішила, що буде поступово й частіше записувати все, що переживає, а те, що пропустила, не забуде, бо записувати все вона немає часу. Та це тяжке, сатрапне кріпацтво, воно все одно буде продовжуватися - це тяжке життя раба. Вона почувала себе дуже самотньою і нещасливою, що навіть знайомство зі своїми українськими дівчатами і хлопцями не розвіяло її суму.

14-го лютого, 1943 року

«Сьогодні мені чомусь важко на душі і, аж плакати хочеться. А пани мої мені ще гидкіші здаються, і я їх ненавиджу так, що наче б різала ножем, якби тільки було можна, якби моя воля. Боже! Невже я ніколи не буду панувати над ними? Дай мені, Боже, волю посміятися над ними, посміятися зі злістю, ще гірше ніж вони сміються з мене! Які тільки недобрі люди?! У-у, серце розривається!» [56, с. 35].

Авторка, написала, що їй ніколи тепер, за таким тяжким життям спостерігати й помічати погоду. А тепер ще ясніше вирисовується самотність, дійсна самотність, і тому робиться страшно до холоду по спині. Недобре. Але, здається, ніщо не заважало б поверненню додому. Клаві дуже хочеться додому, щодня болить серце без рідні. Подруги Ліда і Наташа, як змовились, не пишуть нічого. Отримала листа позавчора від якогось Андрія Маличенка. Сьогодні написала відповідь. Чекає від Миколи відповіді, як життя від Бога.

15 лютого, 1943 року

Ранок. «Дорога, люба матусю, як мені надоїло жити таким життям тут, як моє серце і душа хочуть відпочити біля Тебе, вірної, любой... Як

тепер мені важко на серці і серце моє плаче... Мені здається, що воно обливається кров'ю, а не лише сльозами» [56, с. 35].

Їй приснився дивний сон: що сватався до неї якийсь Микола Чужвинський. Недобрий сон. Клаві дуже хотілося відпочити, бо важко на серці.

Запис у щоденнику Клави від 19 лютого 1943 року якоюсь мірою повертає нас до сучасних реалій у нашій країні, адже у нас триває російсько-українська війна:

«Божє мій! Вчора передали по радіо, що Харків зданий рускими. Мамусю, татуню, сестро, що з Вами?! Як у мене заболіло зразу ж серце і знову плакала. Ця вістка ще більше відібрала в мене надію на повернення на Батьківщину рідну, дорогу» [56, с. 36].

Українська бранка у розпачі тепер не знала, що вона має бажати собі й людям. Хіба лишень того, аби Господь послав щастя. Вона зізнається, що в неї болить серце за рідними. Сьогодні одержала другого листа від Миколи, у якому той пише, що йому нещасному також довелося пережити дуже багато.

21 лютого

«І знову немає мені просвітку на серці, а ввесь час важко і важко. Ну, за що я мучусь? Що я кому зробила?!.. Зараз ранок. Цієї ночі мені приснився сон; снилося мені, що я хрестила нашого Миколу. Прокинулась. Мені вже з самого ранку так важко на душі, що й не рада, що я прокинулась, бо побачила знову цю мерзенну дійсність, оці мої страшні кайдани. А як зійду вниз, то мене знову чекає сила, страшна сила роботи: на мої бідні руки, на моє серце... Серце обливається кров'ю при такому житті, розривається душа. Господи, коли Ти спасеш мене?! Коли я буду вдома вільна і щаслива» [56, с. 36].

Дівчина згадала, що вчора була неділя. Авторка щоденника, молода харків'янка Клава, довідалася, що фронт нібито йде погано. Вона наслухалася усього від усіх: чула й навіть таке, що вже й Київ оточений. Їй важко на душі. Вчора зустрічалася з Павлом. Її серце не лежить до нього, не подобається він їй. А ось Андрій, який писав їй листи - подобається. Але ніхто і ніщо не може розвеселити її серце, не зробить йому легше. Родич Микола відписав Клаві листа, як він жив, як живе. Він пише, що трохи з голоду не помер. Дівчина бідкається: «Господи! За що ж це така кара?» Клаві від цього моторошно, страшно. Незважаючи на фізичну й моральну втому вона мусить йти вниз. Хоча їй дуже важко бачити ці «мерзенні» обличчя: злі, нахабні. Вчора ввечері господар кричав на наї: «Клавзя, не пали електричну пічку». Вона проклинає його, скаржиться на втому рук.

Сторінки щоденника молодої дівчини трохи розхристані. 16 березня харків'янка занотувала сумбурні почуття: то їй сумно й самотньо, то вона не може вжитися із німкенюю, яку підселили до кімнати, і яка заважатиме залишитися наодинці зі своїми думками.

«Надворі весна: тихо, сонце і тепло... Вже починають розвиватися дерева. Та я не можу насолоджуватися цією весною, бо мушу працювати в тому хліві з тими «запахами». Скоро до мого господаря прийде ще одна дівчина-німкеня працювати. Напевно буде жити в моїй кімнаті. Як це мені не подобається. Хоча б тут вночі була сама зі своїми думками. Ввесь час думки про дім, про маму, тата, Надію. В неділю (14. 3.) передали, що Харків вже знову німецький. Розбите все, одне каміння. Боже мій, що там з моїми рідними? Микола теж чомусь не відповідає мені» [56, с. 36].

У найближчу неділю Клава знову зустрілася з Андрієм. Це була перша неділя її весни, на яку вона загадала щастя, погода була винятково чудесна. Друга також гарна, але дуже холодна і дівчина гуляючи простудилася. Вона усвідомлювала, що іще не до кінця розуміє Андрія: він ніби й добрий до неї, але й дивний. Хлопець приніс книжок: і читати, і мову німецьку вчити. Вона

питала себе: «Може й справді я подобаюсь йому? Але, не знаю». Андрій і розумний, і веселий. Із ним дівчині не сумно, а легко й добре, і вона починає його просто любити.

Весна спонукає дівчину до різних роздумів: що її чекає далі? 26 березня вона записала:

«Сьогодні це вже 9 місяців як я в неволі. Скільки пережить? Боже мій! Важко моєму серцю по батьківщині, по рідних, по волі. Я мушу тут багато, багато працювати. І я працюю. Я відчуваю, що мені готується ще тяжчий удар. О, Боже, спаси!» Тим часом Клава трохи посварилася з Андрієм. Після того і він мучиться, й вона. Дівчина сподівається, що все буде гаразд: ось він приїде в неділю й вони порозуміються, адже він такий розумний.

2 квітня українська бранка записує розпачливі рядки про швидкоплинний час її молодості, який вже ніколи не повернеться:

«Моє молоде життя, всі ці молоді юнацькі роки летять як хмари за вітром. Шкода мені моїх літ. Недавно я була вже трохи заспокоїлась, а це знову ще з більшою силою наростає цей пекучий біль, який розриває, шматує, розпікає моє серце і голову. Від цього болю забігла би на край світу. Так хочеться інколи плакати. Впала б на цю холодну мокру землю і ридала б, голосила б. Але намагаюся з усіх сил терпіти, не показувати катам своєї слабости, не дати цим тваринам насміхатися над собою. Боже мій, як тільки буває тяжко?!» [56, с. 37].

Сьогодні дівчина погризлася з хазяїном: вона дивиться на нього, а він на неї й злі вогники в очах грають. Полонянка не може зрозуміти, що йому треба? Чому німець отримує задоволення мучити її?! Невже, такі негідники, як він, не можуть без цього обійтися?! Вона все виконує, багато працює, але йому знову щось не так.

3 квітня

«Ранок. Знову з тяжким серцем збираюся йти вниз. Боже, чи буде мені коли воля?» [56, с. 37].

5 квітня: чимдалі йде весна, наближається літо. День народження мами, якої так не вистачає на чужині:

«Вчора було 4-го квітня 1943 року - пам'ятний для мене день. Моя рідна, моя ніжна, люба мамочка - вона так мені необхідна в ці часи. Ніч майже зовсім не спала, а зараз болить голова. Мушу йти працювати. Яка тут мука?! Боже мій, Господи, допоможи мені».

Березень для дівчини минув чудесний, а квітень холодний. Сьогодні зранку ліпив мокрий і холодний сніг.

30 квітня. Молода дівчина з України на сторінках щоденника бідкається: чи побачить іще свою родину, чи поживе ще з ними?

«Я хочу записувати все, що мені приходить пережити, бачити, думати, але не маю часу, а іноді тяжко, не можу... Інколи я відчуваю якийсь холодний жах перед життям, перед майбутністю, перед дійсністю. А часом мене опановує така байдужість, що вже нічого не вразило б мене, напевно і те, як би мені сказали, що я зараз помру. Сьогодні мене опанував той спокій і я думаю, що... напівжива я повернуся додому. Одного я лише бажаю, щоб я пожила ще з мамою і всіма рідними разом. А, можливо, і не побачимось більше... Зараз час квітучої весни: дерева в повному цвіту, в повній прекрасній розкоші. Деякі з дерев почали одцвітати» [56, с. 38].

Дівчина постійно багато працює. Скаржиться на погані харчі. В основному - копає на городі. Часто її мучать неполадки з господарем, з цим егоїстом, тираном, але й вона також недобра. Найбільше українку лякає те, що їй тут доведеться бути довго. Зараз постійно сняться рідні, свій дім, п'яна мама. Для доньки це означає, що мати хвора, і це дуже тривожить. Сьогодні вночі теж «була вдома».

Вже скоро два місяці знайомства Клави з Андрієм. Він здібний хлопець і вона поважає його як брата, але вже не відчуває того сильного кохання, про яке пишуть в романах. Якби дівчині зараз довелося з ним розлучитися, то це було б для неї дуже неприємно і просто важко. Він якоюсь мірою став необхідним. Молоді люди бесідували про все, бо ж переживали майже те саме. Але вона не хотіла б мати такого чоловіка, з таким характером: примхливий, упертий. Міцний характер, сила волі, розум, робочі руки, повага і розуміння жінки, добрий батько - це ідеал її життєвого супутника. Та ясно, що цього не буде. Зараз вони з Андрієм переживали розкіш першого кохання. Якби їй сказали зараз їхати додому, то вона б усе покинула й поїхала, але думає, що й він теж поїхав би.

Змучену українку з'їдала невідомість про домашніх: чи вони на місці, чи живі, чи здорові, чи все ціле?!

У вільний час, якого мало, читає роман «Жан Крістоф» - чудесну книжку, у якій відбито глибоке розуміння людської душі. Клава з вдячністю згадує Андрія, за те, що він приніс книжки, які завжди і скрізь рятують її життя.

2-го і 9-го травня (неділя) 1943 року Клава провела півдня з Андрієм. Вона не вірить хлопцеві, що він її кохає. Просто трохи поважає, звик, бо сам теж один, тому й їздить. Дівчині здається, що вони розійдуться, але він для неї дорогий в усьому, бо так багато навчив. Андрій розказував про те, що йому довелось переживати на початку війни, про рідних, про Марію. Вона його уважно слухала.

14-го травня Клава почула приємну для неї новину про те, що:

«Німці потерпіли повну поразку в Африці».

А вчора Клава отримала листа від сестри Дусі, стала спокійніша.

16-го травня

«Неділя. Ранок. В ці два останні дні в мене не сходить з голови питання: що буде зі мною далі? А що, як таке життя буде постійним?! О, Боже, спаси! Це жахливе життя. Ми всі люди, чому я в неволі?! Мій розум не може з цим змиритися. Вся моя душа бажає волі, волі!.. Я хочу додому, де зараз тяжкі злидні, але... воля! Волі, волі!» [56, с. 39].

Клава написала, що прочитала чудесну річ - «Надію Миколаївну» Горошка. Книга навчила її з розумінням ставитися до жінок, які впали в провалля вулиці. *«Там бувають і великі душі»*. Дівчина вчергове вдячна Андрієві за ті дорогі для неї книжки. Він у такий спосіб врятував їй життя тут – на чужині. Вона вдячна йому. Чудесна людина. Читає далі «Жан Крістоф».

6-го липня 1943 року

За цей час особливих змін не було. Другого і п'ятого липня отримала через солдатів два листи з дому. Одне добре, що вони всі живі й здорові. *«З господарями живу по-старому, по-старому й сваримося. Увесь час мрію про дім. З Андрієм продовжую зустрічатися, але буде розрив. Та я знаю, що довго сумувати не буду, бо в мене є одне на що я проявляю увесь свій сум - це тяготіння на батьківщину. Це б мене тільки й зробило щасливою»*. Та все ж Андрій є першим чоловіком, якого вона покохала.

Іноді складається враження, що дівчина не витримає далі такого випробування долі й зламається, бо 28-го липня 1943 року вона записала у своєму щоденнику:

«Багато нещастя треба було б записати, але рука не піднімається для цього. Моє життя жахливе... Мабуть я не переживу, згину... Яке все гідке, жахливе!»

8-го жовтня 1943 року

«Я ще існую...»

Під кінець року, 22-го грудня, Клава зробила іще один, останній запис. Із нього довідуємося, що в неї похитнулося здоров'я і вона дуже хоче в Україну – додому, обійняти рідних:

«Дуже давно я вже нічого ніколи не писала в моєму щоденнику. Не було ні часу, ні охоти. А, взагалі, про цей пропущений час можуть найкраще розповісти мої листи додому і до Андрія. Здоров'я моє погіршало, я відчуваю болі в правій частині спини, що може свідчити про неясність легенів. І, взагалі, я почуваю себе погано. Життя іде по-старому. Про рідних, про рідну землю думаю багато. Сниться, але на повернення мало надій. Дуже хочеться на Батьківщину, хоча б і не на саму Харківщину. Зараз живу лише Андрієм, його дружбою, книжками і листами» [56, с. 39].

На цьому записник обривається. Коротенький щоденник дівчини на ім'я Клава, яка походила із Харкова, а, може, із Харківщини, О. Воропай випадково знайшов у Берліні. Це було в лютому 1945 року, серед жахливих руїн, після затяжного бомбардування. Що сталося далі із авторкою цього щоденника йому не було відомо.

1. 3. Народні оповідання

По закінченні війни О. Воропаю вдалося записати від українців, що були вивезені до Німеччини, кілька народних оповідань. Особливістю записаних тут творів є те, що вони скомпоновані із розповідей кількох людей, які самі пережили процес вивезення й перебування на чужині.

«Народні оповідання, як зазначав Є. Луцьо, - жанр неказкової прози, образні розповіді про найрізноманітніші події теперішнього чи відносно недавнього часу, учасником або очевидцем яких був сам оповідач. Їм властиве певне сюжетно-композиційне оформлення, що будується здебільшого на одному епізоді чи містить низку об'єднаних тематично й асоціативно епізодів, а також художньо виражене ідейно-тематичне узагальнення, що переходить у систему цінностей суспільної свідомості.

Цими ознаками народне оповідання відрізняється від звичайних поточних, разових розповідей, які не становлять собою певного ступеня типізації й не можна їх вважати естетичним освоєнням дійсності» [28, с. 271].

1.3.1. Оповідання В. с.

До першого оповідання, що було записане 1946 року в Авгсбурзі від особи, яка назвалася «В. С.», О. Степовий подав географічний орієнтир місця події. Це мале містечко Ебенфурт, віддалене на 42 км на південний схід від Відня. Перед Першою світовою війною це була прикордонна з Угорщиною місцевість. Тут тільки вартувало перейти через міст річки Лейта і ви вже опинялися на давньому угорському боці, в Нойфельді, де була фабрика юти.

Наратор (оповідач), що опинився на чужині, розповідав, що на тій фабриці тоді працювали невільники майже з цілої «Нової Європи». Усі вони розміщувалися у двох таборах. Один із них був відведений тільки для українських (руських) робітників «Ост». У ньому перебували переважно наші співвітчизники. Другий – призначався для нерадянських громадян: чехів, греків, поляків та інших.

Табір для робітників зі Сходу мав жахливий вигляд. Фактично це був кількоповерховий зруйнований будинок. Гестапівці половили нещасних, немов злочинців, і використовували їхню працю, ще й знущалися над ними. Оповідач запитав одну стару жінку, що ледве волочила ноги, як вона сюди потрапила?

«Поїхала - каже вона - раз у неділю до сестри на село, а німці село оточили і всіх чоловіків та жінок, разом із дітьми, погнали на станцію. А звідти поїздом у Германію» [56, с. 30].

А молода дівчина з Кубані розповіла йому таке:

«Прийшли до нас уночі гестапівці. Мене забрали, а старих батьків самих залишили».

Цей старший чоловік сказав, що такі розповіді можна було почути від кожного ув'язненого.

«Як привезли нас до лагери - замкнули. Годували кілька місяців капустою, хлібом і водою. О год. 5.30 рано починалась праця у фабриці, а кінчилась о 3-ій по полудні. Коли ми вертались із праці, нас замикали в лагері й нікуди не пускали. Не вільно було нам розмовляти з німцями, заходити до крамниць, в кіно і т. п.» [56, с. 30].

Їхнім табором керував тоді якийсь чеський німець-інвалід, справжній звір у людській шкірі. Він постійно ходив із нагайкою і бив кожного за найменшу провину, бив навіть жінок і дівчат по обличчю. А в кого не було на видному місці нашивки «Ост», той платив кару - 2 марки.

Українські 12-тирічні діти мусіли працювати, а німецькі - їздили собі на саночках та лежачках. Якщо котрась із наших жінок не виходила на роботу, її одразу суворо випитували, чому, а потім гнали силою. Тоді як місцеві німкені могли цілий тиждень не приходити на фабрику.

Привілейовані вагітні німецькі жінки звільнялися від усілякої праці, ще й отримували додаткові харчові картки. А вагітним жінкам зі «Сходу» ні звільнення не давали, ні харчів не збільшували. Одна наша жінка, що була вже на сьомому місяці вагітності й не могла працювати, неодноразово ходила до лікаря, випрошуючи звільнення. Але їй не дали звільнення і вона мусіла й надалі працювати біля машини.

Взимку, коли випадав сніг, охоронці спочатку гнали усіх відгортати його на вулицях лопатами, а потім наказували копати окопи. Існував навіть спеціальний припис про те, що всі німці мусять копати окопи. Насправді копали їх тільки чужинці, а німці іронічно підсміхалися, бо вже не вірили у свою перемогу.

1.3.2. Оповідання Михайлини Олійник

У квітні 1948 року О. Воропай записав від Михайлини Олійник типово велике оповідання про її поневіряння в неволі.

М. Олійник розповідала, що українські бранці приїхали до Німеччини пізно восени 1942 року. Їх завели у кімнату на дві особи, у якій була тільки підстилка.

«Бавер щось бурмоче, тягне нас кудись, а куди - не розуміємо. Запровадив до кухні. Дали нам по три картоплини, кави і скибку хліба. А потім знову до бараку.

Я хотіла спати, але вийшла надвір, обняла руками штахети й заплакала. Думала тікати та хлопці забрали мене до хати.

На другий день уранці, о пів до шостої, бавер збудив нас до праці. Не дав і відпочити» [56, с. 31].

Полонених відправили збирати картоплю, у них від вітру потріскались руки, дівчата уперше таку роботу робили. По обіді знову погнали на працю.

У неділю їх прийшли провідати свої, українці. Кожен розказував про свою біду. У кімнатах було дуже зимно. Бранці гріли воду і клали на ноги цеглу. Михайлина відважилася вкрати два мішки і зробила «перину» з вівсяної полови. Вранці вона вся була в полові. Злий бавер, зловивши дівчину на такій крадіжці, сказав заплатити 17 марок «штрафу».

Нарешті настало літо. М. Олійник не могла працювати волами, через це бавер злостився і бив її. Харчі робітникам давали дуже погані й вони застрайкували. На цю подію прийшли чотири німці, почергово брали кожного полоненого окремо, били, а потім викидали на вулицю. Після тих знущань хлопці повтікали, а дівчина замкнулася в кухні. Але українським хлопцям не пощастило, їх половили й привели назад. Під час обіду, на другий день, приїхала поліція. «Правда» була за бавером, а бунтівники були

винуваті. Місяць після цього їх годували трохи краще, але потім - знову те саме повторилося.

У самі жнива Михайлина захворіла так, що навіть не могла встати з ліжка. До неї прийшов господар і почав запитувати, чому вона не йде до праці. Дівчина сказала йому, що хвора, але він не повірив, стягнув її з ліжка силою. Хвора українка впала на підлогу й не могла встати. Тоді він покликав лікаря, який дав їй такі таблетки, що вона від них ледь не вмерла. На цю пригоду прийшла німка й принесла бранці трохи шпинату і три картоплини. Їй принесли холодної води, бо їсти хвора не могла. Картопля валялася цілий тиждень, а потім її викинули геть.

Неочікувано Михайлині допомогла одна фольксдойчерка. Та дівчині було дуже погано, вона пила тільки воду і постійно рвала. На те приїхала поліція й почала допитуватися, як довго вона лежить і що їсть. Один поліцай змилосердився над нею й привіз українці простирадло, шматок булки з маслом. Та булку вона не могла їсти. Дівчина так висохла з голоду, що з неї залишився один кістяк. По обіді прийшов бавер і почав кричати, чому хвора ще досі не вмерла.

«Я хворіла два місяці: шість тижнів лежала, а два тижні бавер силою гнав мене до праці. Я мусіла возити мішки з ваги. Возила і падала. Потім бавер послав мене в поле снопи складати, врешті, дав мене до волів. Це вже була легша праця. Хотів мене дати до корів, але я пішла до лікаря і той звільнив мене від праці на тиждень. Бавер розлютився, набив мене за те, що я пішла не до того лікаря, що він хотів. Виганяв мене силою до праці... Я не пішла. За тиждень лікар узяв мене до шпиталю, де я пролежала два місяці, хотіла залишитися там на роботу, але приїхала поліція і забрала мене до бавера. Тепер бавер знущався надо мною, як сам хотів.

Вся моя одежа з дому подерлася, бавер нічого не дав. Одна німка дала мені хустину на голову. Просила я в бавера «бецугшайна» - не дав. За місяць дістала лише «гольциуге» (черевики на дерев'яних підметках)» [56, с. 32].

Друга зима була дуже гостра. Волосся Михайлини примерзало до холодної і вологої стіни. У бавера було 30 печей, але він не дав своїм робітникам ні однієї, а казав, що печі тримає для втікачів.

Узимку він виганяв українців возити гній. Тоді дівчина так застудила ноги, що вони боліли упродовж багатьох років після війни.

Коли бавер побачив, що наближаються американці, то роздавав бранцям коци й печі, але вони вже не брали. Наші люди ходили до інших баверів просити хліба. Якщо вони іноді починали щось варити, то бавер одразу виливав їхнє вариво. Надалі, побачивши бавера, вони гасили вогонь, а вариво ховали в канал, накривши його дошкою. Та бувало й так, що бавер їх підловлював і на цьому вчинку і бив полонених, зазвичай по голові.

М. Олійник нарешті отримала з дому телеграму, в якій повідомлялося, що вона звільнена і її забирають додому. Та хитрий бавер на цілий місяць затримав цю телеграму в себе, а потім сказав, що відпустить українку аж через шість місяців. Через півтора року вона пішла до «Арбайтсамту», але й тут її не відпустили додому.

Одному українському хлопцеві бавер проштрикнув вилами ногу і він лежав хворий у санаторії.

На Святий вечір бранці на чужині дістали по одному яблуку, по два тістечка і зупу (суп) з макаронами. А на Великдень - картоплю з молоком. Раз дістали одне яйце, склянку кави і кусник булки. Кава була несолоджена.

«Остівці» вставали о 5-ій годині ранку, до роботи приступали о 6-ій годині і влітку працювали до 9-ої або 10-ої години вечора. У весняний період

працювали до 7-ої години вечора. Влітку для них не було ні свята, ні неділі. Не працювали тільки бельгійці.

Бавер так повадився з українцями до того дня, коли не побачив на своєму подвір'ї американського танка. Військові американці вигнали тамтешніх німців до старої стодоли, а самі розташувалися в хатах. У помешкання до наших співвітчизників прийшов один американець, який знав польську мову. Він фотографував їх і дуже дивувався, що вони такі бідні й нещасні.

Військові зі США почали роздавати українцям їжу. Виголоджені люди розхворілися. Через два місяці їх забрали до табору в Іклінг.

Якось американці запитали, чи має бавер, який мав під собою багато наших людей, горілку. Він збрехав, що ні. Тоді українські хлопці розповіли їм, де бавер сховав шнапс. Як виявилося, тієї горілки було так багато, що американці возили її від нього упродовж усього літа. Вони почали щодня бити бавера. Українські бранці були тоді такі обідрані, що не мали у що одягнутися. Американці усіх одягнули, а бавера забрали до криміналу.

Українським дівчатам, які непритомніли з голоду й холоду, допомагали наші хлопці. За пів кілометра від них розміщувався фільварок, в якому працювали лише дівчата з Великої України і Галичини. Працівникам усієї округи заборонялося до них заходити. Михайлина одного разу була в них на Святий вечір. Розлючений власник того скандального фільварку, шукаючи за «чужими» і шпигунами, вдарив одну дівчину жарівкою по голові й розбив їй голову. Скло залишилося в ранах. Дівчину забрали до лікарні. Потім вона повернулася; на той час шви іще не зрослися і коли її погнали вантажити буряки, вони розірвалися. У того дурного бавера працювало дві дівчини, на жаль, обидві збожеволіли. Одна - Ніна, з Великої України, яку він жорстоко побив. Після того її забрали до шпиталю, що з нею сталося далі - невідомо.

Та наступного року збожеволіла ще й інша дівчина. Цей бавер був гірший за скаженого пса.

Нашим бранцям іноді допомагали полонені. Та одного разу, коли вели кацетників (полонених), одна українська дівчина кинула їм кілька шматків хліба. Німецькі вартові погналися за нею, але вона якось щасливо втекла і сховалася в бараку.

Михайлина згадувала, що іноді, коли бавер знаходив у них хліб, він викидав його на смітник. «Остівці» отримували по 17 марок за два тижні, але мусіли ховати їх у сінник або в подушку.

Під кінець своєї розповіді вона ще пригадала, як одного разу написала листа додому, в якому описала своє життя. Через деякий час до неї прийшов поліцай із тим листом і забрав її в поліцію. Там на неї накричали й сказали, якщо вона буду ще таке писати, то її заберуть у карцер, бо це – антинімецька брудна «пропаганда».

У листах, щоденниках, народних оповіданнях українців, які місяцями й роками перебували на чужині оповідалося про їх страждання життя бранців, які зовсім не мали ніяких громадянських прав у Німеччині. Отож, не дивно чому, по закінченні Другої світової війни, кілька наступних урядів цієї країни платили упродовж багатьох років репарації (компенсації) нашим співвітчизникам за незаконну примусову працю. Напевно буде справедливо притягнути до такої ж відповідальності й росію за злочини війни в Україні.

РОЗДІЛ 2

ПІСЕННА НАРОДНА Й АВТОРСЬКА ТАБОРОВА ТВОРЧІСТЬ

Детальний аналіз оприлюднених і, найперше, зібраних до купи архівних матеріалів переконує, що у народній творчості про Другу світову війну, у фольклорних текстах того часу ця тема зайняла особливе місце. На твори (усні оповідання, пісні, вірші) про підневільне захоплення, виловлювання й масовий вивіз молодих українських людей у німецьку неволю та їх важке життя на чужині свого часу звернули увагу фольклористи того періоду нашої історії. Окремий цикл народних пісень, що отримав назву невідільницькі, знаходимо, зокрема, й серед записів, що були зроблені на Київщині й Полтавщині. Їх позаписував у 1944 році відомий український фольклорист-музикознавець Михайло Петрович Гайдай (1878-1965). Інший збирач народнопоетичної творчості Іван Гнатович Федько колись розповідав, як він під час війни, будучи солдатом радянської армії у складі наступальних груп, фіксував у січні 1945 року невідільничі пісні від групи молодих дівчат з України, яких йому довелося зустріти в одному із німецьких маєтків у Східній Пруссії. Записану тоді власноруч пісню «Закувала зозуленька в лузі на калині» він у подальшому використав у своєму збірнику «Волинь у піснях» [9].

Цікаво, що фактично майже в кожній із численних рукописних збірок народної творчості періоду Другої світової війни, які зберігаються у відповідних фондах Інституту мистецтвознавства, фольклористики та етнології ім. М. Рильського НАН України, наявні тексти цієї невідільничої тематики. Дуже мала частинка подібних записів потрапила і до так званих радянських друкованих збірників та різних наукових публікацій, які стосуються часів Другої світової війни. До прикладу, у збірнику «Фольклор Вітчизняної війни» (Львів, 1945) у розділі «Німецька окупація» було вміщено записи народних пісень, прислів'їв та приказок про численні облави на людей і подальшу німецьку неволю:

«Ой, як тяжко було жити,
 На хліб заробляти,
 Виганяли в Німеччину
 До чужої хати» [49, с. 21].

«Ой, кувала зозулина,
 Кувала, кувала,
 Бодай тота Німеччина
 Навіки пропала -
 Бодай тота Німеччина
 Навіки пропала.
 Яких гарних синів, дочок
 Вона нам забрала [49, с. 21-22].
 За німців парада - на людей облава» [49, с. 57].

Цілий окремий цикл невільницької народної поезії увійшов і до збірника «Українська народна поезія про Велику вітчизняну війну» [46]. Та у радянських публікаціях прикметною була певна дуже обережна дозованість добору таких текстів як щодо їхньої кількості, так і з погляду ідейно-змістового. Численні скарги бранців Німеччини на нестерпну й підневільну працю, постійна туга за рідним домом, Україною мали неодмінно поєднуватися із тим аспектами, яких в них зазвичай не було, - з неймовірним вираженням сили їхнього духу, непохитної віри в мудрість, передбачуваність і нездоланну потугу керівної комуністичної партії і її незмінного великого вождя Сталіна, а також любові до соціалістичної батьківщини. У багатьох випадках можуть навіть простежуватися й відповідні додатки та непоодинокі

переробки, дописування справжніх народних текстів у дусі тодішньої ідеологічної тенденції. Яскравим прикладом цього може бути процитована прикінцева строфа із голосною заявою про «партію в дозорі», що була спеціально причеплена до прекрасної за складом і духом народної ліричної пісні:

«Ой по горі чебрець пославсь,

А калина долом;

Ловлять дівчат у неволю -

Гірка там їм доля» [46, с. 57].

Народні пісні про німецьку неволю за змістом, ліро-епічним характером і загальною тональністю є досить схожими із вітчизняними рекрутськими, наймитськими та емігрантськими. У таких творах йдеться про виловлювання бранців німецькими окупантами, влаштовування численних облав: «На розсвіті німці в село наїжджали. Вони наших дітей рідних в Німеччину забирали» [23]. У них ведеться розповідь про несподівану розлуку із рідними людьми, вболівання матері за сина чи доньку, підневільну каторжну працю в чужому краї, повну безправність, ганебне знущення та неприпустиму сваволю зверхників, харчування впроголодь, постійне приниження, тугу за рідним краєм.

Імовірними авторами й героями таких новотворів були насамперед (чи здебільшого) молоді дівчата. У текстах крізь призму їхнього сприйняття дійсності трансформуються різні драматичні аспекти цієї теми. Найперше, це серйозні переживання молодих дівчат, яких розпорядженням окупаційної влади силоміць виривали із рідномовного культурного і соціального середовища і гнали у невідомість на чужину. Тут звучать мотиви жалю, туги, тривоги рідних (батьків, братів і сестер), особливо - матерів, від серця яких насильно відривали п'ятнадцяти- чи сімнадцятилітню доньку й відвозили в ті місця, звідки в листах українських бранців доходили дуже невеселі новини:

«Живемо в дерев'яних бараках, їмо брукву з водою. Працюємо 12 годин на добу. Нас б'ють і не вважають за людей...». «...Тату, не пускайте Ярину до Німеччини, хай вона краще вдома повіситься, ніж приїде сюди проклинати той день, коли народилась» [42, с. 11].

Отож стає зрозумілим, чому в таких нестерпних умовах, на хвилі переживань і невеселих настроїв поставала сповнена мінором народна лірика:

«Опадає лист калини,
Калина всихає,
Свою долю в чужім краю
Галя проклинає» [23].

«Закувала зозуленька
В лузі на калині,
Плаче мати на Вкраїні,
Дочка - на чужині» [9].

Поширений у фольклорі народнопісенний образ зозулі виступає тут у традиційній функції посланця, що приносить з далеких країв сумну вісточку матері від її рідної дитини й розказує про постійну журбу за нею.

Відомо, що чорний ворон - передвісник зла. Тому у строфах відомої пісні «Ой прилетів чорний ворон та й сів на стодолу; загадав він дівчиноньці дорогу в неволю» із кожним повторенням цього образу-символу відчувається своєрідне кумулятивне нарощення драматичного мотиву розлуки з рідними і отчим краєм та прикінцеве прокляття кривдникам:

«Бодай тебе чорний ворон,

Куля не минула,
Щоб про тую неволеньку
Вкраїна не чула!» [46, с. 77].

Досить часто такі ліричні народні псалми набирають відвертого характеру голосінь: доньки за матір'ю і навпаки, сестри за братом чи сестрою, молоді дівчини за рідним краєм. Жалісливі проводи на чужину супроводжувалися, як зазначав О. Воропай у цитованих рядках, справжніми галасливими плачами-голосіннями - ніби за померлими близькими родичами.

У власному щоденнику-записнику 12 травня 1945 року О. Воропай записав наступне: «Знову зібрав кілька віршів «остарбайтерів» та кілька листів - все це творчість звичайних сільських дівчат. В цих віршах вони щиро висловлюють свої думки, свої страждання і тугу за рідними, за батьківщиною. Деякі вірші написані досить добре, цілком у стилі народних пісень:

«Світить сонечко весняне,
Вітер повіває -
Стара мати за дочкою
Сльози проливає.
Уже вітер, уже буйний
Тополі колише, -
Чогось мені моя доня
Листоньків не пише.
Ой я тебе, моя доню,
Завжди виглядаю,
А ти чомусь замовчала,

Чому, я не знаю»

Але збирати такі матеріали досить важко, бо дівчата їх викидають, нищать, а дати комусь, щоб колись їх можна використати, вони бояться» [12, с. 121].

Окремі вірші та пісні, на думку О. Воропая, «які не мають авторів, або принаймні вони нам не відомі, й своїм стилем, на наш погляд, ця творчість може бути віднесена до народної віршованої чи пісенної творчості» [42, с. 10]. В іншій ситуації він зазначив, що, опинившись восени 1944 року в середовищі «остівців», нарешті помітив, що в цій тяжкій німецькій неволі є своя справжня народна творчість: пісні та вірші, оповідання. Фольклорист почав «збирати цей матеріал, а разом з тим збирав і листи та різні записи, зроблені «остівцями» [55].

2.1. Народні пісні складені у німецькій неволі

Справді народний характер творчості цієї соціальної групи людей визначається передусім виразною й показовою їх орієнтацією на народний досвід поетичного осмислення і способів «опрацювання» теми: звертання до народнопісенних засобів паралелізму, образів, метафор, постійних епітетів, зменшувально-пестливих виразів:

«Летить галка, летить чорна та й жалібно кряче,

Вийшла з хати рідна мати та й голосно плаче:

- Ой, ти галко, ой ти чорна, по світі літала,

Ти напевно мою доньку за морем здибала» [42, с.38].

Саме у такому народнопоетичному дусі стилізована переважна більшість пісень і віршів українських невільників у Німеччині. Найхарактернішими і найчастішими в них є контрастне чи природно співзвучне зіставлення переживань і настроїв героїв із образами оточуючої природи, звертання до небесного світила - сонця, вітру, птахів з великим

проханням принести або подати звісточку з рідного краю, від любої донечки чи сина, з далекої чужини. Традиційно тут використовується емоційно-забарвлена лексика: «галонька», «стрепенула крилоньками», «у садочку», «листоньки», «їстоньки й питоньки». Часто вживаються такі образні універсалії, як «усі стежки і доріжки поросли тернами, де ходила моя доня білими ногами», розпуття-дороги, чотири броди, «як виросте у світлиці трава на помості» й таке ін.

Звичайно, що через велику нерозробленість бібліографії вітчизняних публікацій українського фольклору з широкої тематики «остарбайтерства» та інших проявів неволі на чужині, часто вимушеного покидання рідної землі великої кількості українських людей; через тотальну невивченість архівних та рукописних матеріалів із записами цих текстів фольклору дуже важко сказати, наскільки цей фольклор зафіксований. Важливим є продовження таких записів, яке іще можливе й у наші дні. У пам'яті, на жаль, невеликої групи людей, які пережили Другу світову війну й зазнали злигоднів німецького ясиру, він ще жевріє хоча й болючими спогадами. Свідченням цьому є різноманітні записи текстів, зроблені упродовж другої половини ХХ століття. Вони увійшли до поодиноких збірників фольклору та інших публікацій. Так, наприклад, свого часу жителька с. Гунча Гайсинського району Вінницької області Харитина Салій (1925 р. н.) вплела у свою розповідь про страшний голодомор 1932-1933 років і гіркий спогад про те, як її схопили німці й силоміць вивозили до Німеччини та як вона разом з подругами тоді співала: «Бита доріженька, я нею їхала, ой там мати рідненька за мною плакала» [43, с. 54].

Такі фіксації цікаві насамперед тим, що вони показують фольклорний характер побутування, функціонування і варіювання тих творів, які виникали безпосередньо в середовищі остарбайтерів. Для показового прикладу наводимо порівняння подібних мотивів у текстах. Перший - записав О. Воропай по закінченні війни у таборі Штрассгофі біля Відня в жовтні 1945

року від дівчини О. З, яка не захотіла називати свого імені й прізвища; другий - варіант чи редакція аналогічної пісні з теперішнього запису, який зробила О. Саламаха в липні 2001 року в селі Чабанівка Кам'янець-Подільського району Хмельницької області від Фросини Микитівни Сафронюк, 1927 р.н.

«Сиджу в Німеччині, сиджу на порозі

Видно Україну, видно Україну

Ще й тих дві дорозі.

По першій дорозі, куди я їхала,

Там моя матінка, там моя матінка

Сльозами облила.

По другій дорозі, куди я їхала,

Там моя матінка, там моя матінка

З жалю завмирала.

Не плач матіночко, не плач, не журися,

Як буду здорова, як буду щаслива,

Додому вернуся».

Український фольклор «німецької неволі» - ясиру, що з'явився всередині ХХ ст, - один з істотних тематичних пластів новітнього масиву нашої усної народної словесності. Безперечно, що в ньому виразно простежується тенденція до тяглості вітчизняної народнопоетичної традиції. Насамперед деяка тематична спорідненість із мотивами та образами невольничої поезії минулих епох нашої історії, а також чітка вираженість природного духовного зв'язку української людини зі своєю родиною, батьківською землею, заперечення будь-якого рабства і деспотії та омріяного

прагнення повернутися з чужини до рідного краю. «Боже, верни нас на рідну землю, звільнену від усіх ворогів», - зворушливо молитовно писала у своєму листі одна із бранок [55].

О. Воропай вмістив у фольклорному збірнику «Ясир» майже п'ятнадцять народних пісень, що були складені в таборах. Ці тексти різної якості, усе залежало від вправності авторів-носіїв, які наспівали їх для запису. 24 листопада 1944 року в одному із берлінських таборів фольклорист занотував текст пісні «Летить галка, летить чорна», основний мотив якої присвячений звертанню матері до пташки-галки з проханням розказати про долю її доньки в неволі:

«Як здибалася, то скажи їй, що я дожидаю,

Щовечора і щоранку з вікна виглядаю».

«Твоя донька, твоя рідна мисться сльозами

В тяжкій праці на чужині та ще й за дротами».

Незадовго до закінчення Другої світової війни, 5 березня 1945 року, О. Степовий записав у місті Ертінген (земля Швабія) від Катерини Чубрик пісню «Лист матері». Твір нагадує голосіння-плач за померлою рідною людиною:

«Світить сонечко весняне, вітер повіває,

Стара мати за дочкою сльози проливає»

Приблизно в цей же час народознавець переписав із зошита, що був знайдений у порожньому бараці у містечку Люстенау (Австрія) пісню «Я сама тут в Німеччині». Твір складений у вигляді листа доньки, яка вже чотири роки на чужині, до матері. Розпачливий монолог бранки продовжується зневіреним очікуванням неньки, яка не дочекалася її повернення й злягла «У вишневому садочку, в крайньому куточку».

«Я сама тут в Німеччині, десь далеко ненька,
Нема в мене родиноньки, окрім соловейка».

У загубленому зошиті, в таборі для «остарбайтерів», були зафіксовані винятково дівочі пісні. Одна із пісень значиться під заголовком «Була нова пора року...». У тексті твору, написаному як своєрідна сповідь молодої дівчини звучить: і мотив далекої дороги й прощання із родиною та хатиною; і жаль за покинутими квітами, «що були для мене рідні, як матері діти», і нарікання на тяжку долю й страждання, але й прагнення повернутися додому, аби на старість доглянути матір.

Серед сумних дівочих пісень ліричного плану знаходимо й текст пісні дещо саркастичного характеру «Доробились українці...», у якій із певною дозою іронії висміюється обурливе ставлення німців до підневільних українок:

«Доробились українці до темної ночі,
Усі пішли у столовку, дуже їсти хочуть.
На вечерю у столовій одна бараболя,
Заплакали всі дівчата: «гірка наша доля!»
Вийшла німка із кімнати, кричить: «Руські свині»
«Все їм мало, все їм мало, будьте й тим довольні» [56, с. 44].
(О. Воропай записав її у Баварії, в м. Ляуінген).

Нерідко наші співвітчизники, які перебували далеко від рідного дому, бачили «Сни на чужині». Їхні автори, аби наблизити своє повернення в Україну, складали й записували їх опоетизований зміст. Один із таких текстів (вірш без підпису) потрапив до О. Воропая у таборі Гегінген (м. Авгсбург) восени 1945 року:

«Нібито я на Вкраїні, під калинов в самоті,

Кругом гляну ніц не видно, тільки пташки в висоті

Літають они й щебечуть, і весело цвіркотять,

Так, як мати над дитинов, тихо, тихо гомонять,

Сплю я ніби під калинов, ніч світ божий покрила,

Всюди тихо, всюди спокій, спить країна мила.

Сниться мені, що я вдома з батьком розмовляю,

І сестроньку, і братика цілую, обіймаю.

І річенька бистренька, що селом дзюркоче,

Ніби тихо, мі під вухом молитву шепоче» [56, с. 44].

Із рукописного зошита з м. Люстенав (Австрія) 1943 року почерпнуто незакінчену пісню, яка, на жаль, ніби опосередковано описує сучасну ситуацію в Україні в умовах російської загарбницької війни:

«Виїхала на чужину уся Україна

Ой, у лузі та ще й при березі

Червона калина, -

Виїхала на чужину уся Україна.

А на тій калині чорний ворон кряче,

Не за одним сином рідна мати плаче.

Ой ти, чорний ворон, піднімися вгору,

Ой ви, хлопці, ой, молодці,

Верніться додому» [56, с. 44].

Фольклорист О. Воропай переписав із цього зошита й пісню-присвяту «Мамі», у якій звучить мотив «чужої стороньки:

«Ой, мамо, матусю,
 Ой, якби ти знала,
 Моє горе, муки
 І сльози безкраї,
 То ти прилетіла б
 Сюди соловейком
 Із рідної України,
 Із Рідного Краю» [56, с. 45].

Одна із дівочих пісень «В саду вишні та черешні...» присвячена виряджанню молодих українок до Німеччини. Українська мати сумує за своїми доньками, які на чужині «з личка помарніли», і не справдилася звістка зозулі про те, що «Вони літо там побудуть - На зиму вернуться»:

«Пройшло літо, пройшла осінь,
 І зима минає, -
 Мати дочку очікує,
 А дочки немає.
 Проклинаю гірку долю
 І війну прокляту,
 Що забрала в мене дочок
 І забрали хату».

(Переписано зі знайденого зошита в «ОСТ»-таборі м. Люстенав - Австрія).

У зошиті народної поетеси Марії Пилипенко, що перебувала у таборі Авшвіц, 1943 року знайдено занотовану пісню «Ой, зацвіла рож», що була написана за мотивами весільної пісні (коли молоду виряджають з хати):

«Ой, зацвіла рожа
Близько над водою,
Чи не буде жалко
Вам, мамо, за мною?
Ой, жаль мені, доню,
Ой, жаль мені стане,
А хто ж мене, доню,
На старість догляне?» [56, с. 46]

«Грайте мідні труби,
Бийте барабани,
Бо я від'їжджаю
Од рідної мами» [56, с. 46].

У знайденому фольклорному зошиті із австрійського міста Люстенав значиться й пісня «Як зірву я з рози квітку...», присвячена дівочій долі:

«Доле моя, доле,
Де я тебе діла:
Чи в суботу проспівала,
Чи в неділю проспала.
Я поведу свою долю
На торг торгувати;
Кажуть люди:
«Гірка доля»,

Не йдуть купувати.
Ой, привезла свою долю
Із торгу додому,
Та й скинула свою долю
Із воза додолу.
Не журися, моя мати, -
Сама тут журюся;
Як вийду я на вулицю -
Від вітру хилюся.
Ой, доле моя, доле,
Чом ти не така,
Як людська чужая.
Як у строк ішла, -
Неньку кидала;
Як із строку прийшла -
Неньки дома не застала» [56, с. 47].

Завершує цикл невірлиничих пісень текст твору «Якби мені крила» із рукописного зошита М. Пилипенко, зафіксований у 1943 році в Авшвіці:

«Якби мені крила,
Солов'їні очі,
Полетіла б я до неньки
Темненької ночі.
Летіла б, летіла

На порозі сіла:

«Ой, дай, ненько, вечеряти,

Бо я ще не їла!»

- «А я й не палила,

А я й не варила,

Бо для тебе молоді,

Я не заробила».

- «Не заробила їсти,

Не заробила пити, -

Іди, доню моя рідна,

Знов людям служити».

Аналізовані тексти пісень відбивають і гірку долю молодих дівчат, який погнали до Німеччини на примусову працю, і страдницьке життя їхніх матерів, що на старість залишилися без догляду, і тяжкі випробування для України в період Другої світової війни.

2.2. Таборова творчість (вірші-пісні)

О. Воропай звернув пильну увагу і на зародження цікавої новотворчості в середовищі українських біженців та політичних емігрантів, які були змушені проти своєї волі покинути рідну землю з поверненням московсько-більшовицьких окупантів в Україну. Вони, по дорозі на Захід, опинилися наприкінці війни та в перші повоєнні роки в таборах для так званих «переміщених осіб». 12 вересня 1945 р. він занотував у своєму щоденнику: «Сьогодні слухав молоду гарну дівчину Камінську Марію з Любачівщини, як вона співала і грала на гітарі нові народні пісні. Співала про табори в Німеччині. Проспівала також пісню про героя, що загинув за

Україну в нерівній боротьбі з ворогом. Все це в неї виходить дуже добре, але я, на жаль, не зміг записати тих пісень. Може колись іншим разом запишу».

Народознавець О. Воропай познаходив і позаписував багато матеріалів (і фольклорних, і авторських), у яких йдеться про важке випробування для нашого народу – примусове вивезення переважно молодих і здорових людей (хлопців та дівчат) до Німеччини на малооплачувані (або й безкоштовні) роботи на їхню військову машину, яка вела Другу світову війну. Відчувається, що ці твори складали люди різні за освітою, життєвим досвідом, уподобаннями, пісенним і поетичним хистом. Чимало із них свідомо відмовлялися вказувати своє авторство під текстами. Одні – соромилися, інші – просто боялися наслідків такого оприлюднення.

Молода, талановита 17-річна дівчина склала довгий вірш («Іду шляхом понад ставом...») про ті страшні часи, які їй довелося пережити. Тут і мотиви вербування молоді до виїзду в Німеччину, і хитрої місцевої комісії з відбору бранців, і боязнь признатися матері про несподіваний від'їзд, і прощання з рідними, і нарікання на долю та ін. Мати побивається за долю своєї молодії донечки:

«Що там, Боже, з нею?

Може вона на чужині зарита землею?»

Коли сонце вже спочило й зірки заблищали,

Ми всі речі до потяга на плечах таскали.

Знову сльози, знову плачі, загула машина,

Прощай, батьку, прощай, мати, прощай, Україно!» [56, с. 50]

Записано в таборі м. Гінген (Вюртемберг). Про подальшу долю молодії авторки О. Воропаю не було відомо нічого.

Представлені вірші чи пісні-новотвори мають характер великих пісень-хронік, які завжди жваво «відгукувалися» на всі події, які випадали на долю українського народу. «Сердешна» дівчина Марина Присюк, яка походила із с. Ружина Ружинського району Житомирської області, важко працювала в м. Ляуінгені. Про нестерпні умови праці й побуту вона написала в поезії «У Німеччині»:

«У Німеччині вкраїнцям дуже добре жити,
За чотири бараболі треба день робити.
Ще й подякуймо за те, що є бараболя,
Що ж ми зробимо, дівчата, така наша доля.
Хоч і їсти нема що, а мусиш робити:
Бо пузата сатана так і поглядає,
Від проклятої роботи віддиху немає.
Робиш, робиш за станком, аж піт з тебе ллється.
А як прийде та п'ятниця гроші получати,
Як получиш зо дві марки - й на марку не хватить» [56, с. 51].

Невідома народна поетеса Марія К. у м. Гінген (околиця Вюртемберга) 15 травня 1945 року в поезії «Село наше для нас таке рідне» заримувала болючі рядки про тугу за рідним селом, за Україною:

«Нас в неволю забрали насильно,
Завезли у далекі краї.
Нам тут плакати, плакати вільно,
Де ж ви, рідні? Де сестри мої?
Де ти, краю мій, Рідна Вкраїно?

Де степи, де гаї, де поля?

Ти для мене на світі єдина,

Незабутня, священна земля!» [56, с. 52]

Киянка Віра Липовецька, яка також працювала на примусових роботах у м. Гінгені, написала подібну поезію з присвятою «О. С-му» і з надією про повернення на рідну землю. О. Воропай занотував її 20 травня 1945 року:

«Я з поетами діла не мала,

І віршів не умію складать,

А про наше життя на чужині,

Коли хочете, можу сказать.

Ми жили в своїй рідній країні,

Там могли ми вільно ходять,

А німецька рука нас зломил,

І віддала на пана робить.

І привезли в краї нас безрідні,

Де немає ні краплі життя,

Де ми ходим обдерті і бідні,

І так марно проходять літа.

Цілий день нас робить заставляють,

На обід суп смердючий дають.

А з роботи прийдеш - замикають,

І ні з ким розмовлять не дають.

І схилившись не раз над станком,

Своїх рідних батьків нагадаєш,
І тихенько заплачеш тоді,
Гірку долю свою проклинаєш.
Боже, Боже, за що я страждаю
Так далеко в чужій стороні?
Краще б мати на світ не родила,
Краще б вмерти на рідній землі» [56, с. 53].

Всередині 1940-их років О. Воропай знайшов у Ост-арбайтен таборі міста Люстенав (Австрія) зошит, із якого почерпнув для своєї книжки цілу «поему» невідомої авторки під назвою «Вийзд наш з України в Германію» про процес її вивезення на чужину:

«Прощай, моя хато, в якій я родилась:
В тобі народилась, в тобі й зросла,
Все щастя й нещастя в тобі, моя хато,
Все горе і радість в тобі перенесла.
Прощай, моє любе подвір'я маленьке,
Не буду тебе вже більше замітати.
Прощай, моя стежка, рідна, любима,
Тобою ходила щодня і щоніч.
Як гляну в віконце: вже треба мені вирушати.
Взяла я чемодан, торбину на плечі:
Заплакали рідні, за мною, мої.
Прощайте, матусю і братики - всі рідні мої,

Як тяжко кидати вас мені.

Вийшла я із хати, рида моя мати,

Братики всі рідні за мною пішли.

Останній раз прощайте, мої рідні.

Прощайте, літа молодії і щасливі.

Прощай, село, тебе я більше не побачу,

Далеко буду жить в далекій чужині.

І часто я, часто, за тобою заплачу,

Як спомню оселі знакомі свої.

Настав той час, вози з місця рушили,

Везуть кудись в далекий чужий край» [56, с. 53-54].

Нелегкі роздуми про перебування на чужині й мрії про повернення до родини лягли в основу наївного вірша «Сиджу на чужині», авторства Марії Пилипенко, яка його скомпонувала у таборі Авшвіц 10 липня 1943 року:

«Сиджу на чужині, дивлюсь у віконце

На ту сторононьку, де сходить сонце.

Сиджу на чужині та й думу думаю:

«Коли я вернуся до рідного краю?»

До рідного краю, до своєї родини,

Що я так далеко в чужій сторонині.

Ой, сиджу я рано, сиджу на порозі,

У мою сторононьку видно три дорозі.

А по тих доріжках поїзд проїжджає,

В мене, молодії, серце умліває.
По тих доріжках, де я проїжджала,
Де моя сестричка за мною вмівала.
В чужій сторононьці, ой тяжко робити,
Навіть нема часу хоч трохи спочити.
Роботу робила та й стала плакати,
Що ж тепер думає моя рідна мати?
А та мати, бідна, думає-думає,
Що від дочки довго листочків немає.
Листа написала, що я нещаслива;
Дрібно описала усі страшні дива.
Не плач, моя сестро, не плач не журися,
Як буду щаслива - додому вернуся» [56, с. 54-55].

Талановита авторка М. Пилипенко, перебуваючи в ув'язненні, написала й «Пісню вдови». Відчувається, що вона була обізнана з українським фольклором, бо текст складений із використанням народнопоетичної символіки:

«Чого я сумую, чого я сумна,
Одного сина мала та й того нема.
Не одна осталась з дітками вдова.
Не один, не один вже на фронті упав,
Чорнесенький ворон до нього припав,
Сивесенькі очі із лоба виймав,

Буйнесенький вітер кудри розвивав,

А тепленький дощик личко обливав.

«А ти ж моя, рідна ненько,

Не плач, не ридай,

Сиди собі край віконця й мене очідай,

Бо я ще не вбитий, додому прийду,

Тоді ж твоє серце та й розвеселю.

Тоді ти зі мною забудеш біду,

Як я, моя ненько, з полону прийду».

А батько сивенький окопи копав,

І він же побачив, як син його впав.

А батько сивенький ножа погострив,

І тут же, в садочку, життя положив» [56, с. 55].

М. Пилипенко власноруч переписала текст пісні для О. Воропая в Авшвіці (27 червня 1943 року, о 6 год. вечора. Лягер 3, Барак 27, штуба 1).

В окремій поезії із зошита М. Пилипенко почерпнуто віршований твір про недбайливе й нерозсудливе керівництво командирами нашими військами під час захоплення українських земель фашистськими загарбниками. Авторка використала мотиви відомої народної пісні періоду Першої світової війни «Чи ви, хлопці, спали...»:

«У неділю рано о шостій годині,

Розбили Вкраїну на дві половині:

Першу половину та й забрали німці,

Другу половину - червоноармійці.

У неділю рано о шостій годині,

Приїжджає отаман в легковій машині:

«Чи ви, хлопці, спали, чи у карти грали,

Що ви Україну без бою віддали?!?»

Ми тоді не спали і в карти не грали,

Наші командири команди не дали!

Наші командири пили та гуляли

І нас, українців, на фронт не послали!» [56, с. 56]

(Авшвіц, 1943 рік).

У творах цієї тематики йдеться й про побивання матері за донькою, і про її смерть в очікуванні невідомості:

«Нема моєї доньки,

Нема моєї квітки.

Пішла б виглядати,

Якби знала відки.

Приїжджає донька –

Братик зустрічає:

«Сестро моя рідна,

Матінки немає» [56, с. 56].

Марія Пилипенко практикувала писати вірші різної форми, розміру й змісту. Одну із поезій вона скомпонувала у вигляді «Листа з Авшвіцу». У ньому: і жахливі умови побуту й праці («поросячий суп»), і немилосердне цькування наглядачів («люди, як собаки»), і символічно-мізерну платню («один палець» у день), і прагнення повернення додому:

«Всі прилетіть, мої рідні,
Скоріше до мене.
Подивіться як у черзі
Тягнуть хустку з мене.
Нам хотілося б додому
Скоріше полинуть,
Розказати рідним муки,
І Авшвіц покинуть» [56, с. 57].

Однин із творів М. Пилипенко написаний у вигляді прощальної пісні, щось на зразок тієї, яку виконує молода, від'їжджаючи від своєї мами до молодого. Але сюжет її сумніший, бо ж дівчину не беруть заміж, а вивозять проти її волі до Німеччини:

«Калина-малина над яром стояла,
Ой, там мати дочку в Германію виряджала.
В понеділок рано вже сонечко сходить,
Молодая дівчинонька від роду відходить.
Вийшла вона з хати, стала на порозі,
Як прощалася з ріднею - поллялися сльози.
Прощайте брати й сестри, я з вами розстаюсь,
Їду я в Германію, може й не вернусь.
Ой, прощайте сусідоньки, може з ким сварилась.
Ой, прощайте сусідоньки ще й рідная мати,
Бо не знаю, чи вернуся до своєї хати.

Ой, як сіла я у поїзд та й дивлюсь в віконце,

Осталася мати рідна, як роса без сонця.

Мати моя рідненькая, якби ти все знала,

То ти б мені молодій листа написала.

Рідненька моя, ненько, якби ти все знала,

То ти б мені молоденькій посилку прислала.

Сиджу за решіткою, сиджу та й думаю,

Ой, коли я вернуся до Рідного Краю» [56, с. 58].

(Переписала для О. Воропая М. Пилипенко 12 липня 1943 року).

У циклі творів авторки, що були написані за народнопоетичними мотивами в таборах, й поезія-звертання до матері про змарновані літа на чужині, й нарікання на важку долю:

«Вийдеш, мамо, на вулицю,

Де музика грає, -

Всі дівчата на вулиці,

Лиш твої немає.

Вийдеш, мамо, у садочок.

Глянеш на ліщину, -

І заб'ється в тебе серце,

Спімнеш про дитину.

Нащо мене ти, мамо, колихала,

Нащо годувала,

Як тепер ти, молодую,

В тяжке пекло віддала» [56, с. 58].

(Марія Пилипенко, Авшвіц, 1943 рік).

«Не сумуй, не сумуй, мати рідна,

Не сумуй мов та пташка в гаю.

Бо я тут і за тебе сумую –

Одинока в далеких краях.

Ой, мати, мати, мати рідна,

Чи ти щаслива, чи жива,

Чи, може, з тяжкої досади

В сиру могилу вже пішла?» [56, с. 59]

(М. Пилипенко «Не сумуй, мати рідна»).

У деяких віршах невідомі автори змальовують картини повітряної тривоги, яка, на жаль, так в'їлася у свідомість українців в умовах сучасної російсько-української загарбницької війни:

«Страх і кумедія

Відбувається тривога

У два часа ночі,

Коли глянули й почули:

Літаки воркочуть.

Як хто біжить в одіялах,

А хто обув туфель косо,

А хто зовсім не обутий,

Розпатланий, босий» [56, с. 60].

(Авторка вірша невідома).

Переписано із зошита, що знайдений у м. Люстенав (Австрія).

Цими творами закінчуються матеріали з народної таборової творчості насильно вивезених українських робітників у Німеччині, які зібрав О. Воропай. Така віршована творчість - цінний документ, у якому зафіксовані сумні настрої й почуття наших співвітчизників у німецькій неволі. Різноманітні й різночасові записи текстів цих творів засвідчують її присутність і живучість у фольклорному обігу, варіювання і засвоєння нових елементів. Усі численні аспекти невідомого фольклору періоду Другої світової війни звичайно заслуговують докладнішої дослідницької уваги і детального вивчення та популяризації в світі.

РОЗДІЛ 3

ВИВЧЕННЯ СОЦІАЛЬНО-ПОБУТОВИХ ПІСЕНЬ У 7 КЛАСІ ЗЗСО

УКРАЇНСЬКІ НАРОДНІ ПІСНІ ПРО ЕМІГРАЦІЮ

Мета: повторити й поглибити знання учнів про ліричні пісні українського народу, види лірики; розкрити величну красу й образність народної пісні; розвивати навички виразного і вдумливого читання текстів пісень; виховувати почуття поваги до минулого.

Тип уроку: сприймання та засвоєння нових знань.

Завдання на випередження: послухати повідомлення учнів про види суспільно-побутових пісень.

Обладнання: збірник українських народних пісень «Буд здорова, землеце», таблиця «Народна лірика», аудіозаписи пісень «Пливе качур по Дунаю», «Чуєш, брате мій», «Канадо, Канадо, яка ти зрадлива», «Ой піду я, піду».

Хід уроку

I. організаційний момент.

II. Повідомлення теми, мотивація навчальної діяльності.

Слово вчителя.

Українські народні пісні про еміграцію є цікавим феноменом творчості нашого народу. Вони виникли у важкі часи випробувань несподіваної розлуки з рідним домом і краєм та зустрічі з чужиною. За океан їхали люди з вірою на покращення своєї долі та нащадків. Цей шлях був непростим, міражним, оповитим невідомістю майбуття, і цілковито залежав від щастя в дорозі.

Учні записують у зошит тему уроку.

Для українців, перебуваючи на чималій віддалі від рідної землі, виникає нове усвідомлення їх цінності. Матеріальні набутки тих, що виїхали зовсім не зменшували ностальгію емігранта в середовищі нашої першої діаспори. Тамтешні ліси й поля постійно нагадували про Україну. Багатьох переселенців постійна гризла якась роздвоєність уяви. Часто по-новому

виринала мрія знову повернутися на батьківщину, до своїх людей. Колись до кінця нереалізована для багатьох співвітчизників мета увесь час породжувала комплекс провини. Щоразу виникала внутрішня потреба «сплатити борг» блудних синів України. Ось приблизно такими настроями переповнена фактично вся пісенність про еміграцію.

III. Сприймання та засвоєння нових знань.

Прослуховування аудіозапису української народної пісні «Чуєш, брате мій».

Слово вчителя.

- Які думки виникають у вас після прослуховування відомої пісні?

Це фактично нова гілка на фольклорному дереві. І як усе нове, що виходить за межі традиції, вона приймалася болісно і не відразу. Багато років тому, С. Грица брала участь у підготовці тому «Наймитські та заробітчанські пісні» (1975). Тоді вона запропонувала ввести до нього й емігрантські. Ці пісні у той час вважалися тіньовою частиною культурної спадщини, як усе, що було пов'язане з діяльністю української діаспори. Проте, не визнаючи фальші і штучно створюваних пустот, історія рано чи пізно ставить явища на свої місця в їх логічному, порядку. Так сталося і з піснями про трудову еміграцію народу, піснями, які у своєму поході сягнули аж за океан.

Трудова еміграція - подія цілком не типова для українського хлібороба. Немає нічого дивного, що вся творчість, пов'язана із нею містить дуже багато новацій у темах і сюжетах, у відповідній лексиці. Однак, майже незмінним у ній залишається отой «кровний» генотип. Він завжди безпомилково підводить до старих місць походження як творців, так і носіїв, а також поєднує з милозвучною пісенністю співучого українського народу.

Повідомлення учня.

Українська еміграція з давнього часу оспівувалася у піснях. Вона активно розгорталася в останні десятиріччя XIX ст. й відбувалася у кілька етапів. Вийжджали насамперед селяни із західноукраїнських земель. Це були

хлібороби з Галичини, Буковини, Закарпаття, які тоді перебували під пануванням або Австро-Угорщини, або боярської Румунії. Переважаюча селянська еміграція поступово перетворювалася у міжнаціональну, і навіть у міжнародну. З часом, разом із збіднілими українськими селянами почали переселятися за океан і поляки, і словаки, і чехи та ін. Л. Каро був один з перших, хто досліджував це складне історичне явище у Європі. Він писав, що серед основних факторів, які її породили (насамперед в Галичині та Буковині) було важке економічне становище людини. Постійний брак землі, затурканість і неосвіченість людей, манія судових позовів за неї призводили до катастрофічних наслідків.

Огляд книжкової виставки.

«Закувала зозуленька», «Суспільно-побутові пісні», «Наймитські та заробітчанські пісні», «Буд здорова, землице».

Слово вчителя.

Одним із перших ґрунтовно писав про емігрантські пісні письменник і вчений М. Драгоманов. Він активно займався вивченням народної поетичної творчості про громадські українські справи у важкий пореформовий період та аналізував її правдиве соціальне підґрунтя. Учений у своїх працях неодноразово називав ті ж причини виїзду селян на далекі заробітки: «... запродують свою працю так дешево й так надовго за завдатки од грошових людей, котрі звуть в Галичині «порціями», що знов появляється коли не старе крѣпацтво, то у всякім разі стара панщина».

Про вкрай малі «порції», за допомогою яких селянин навіть не мав за що відкупитися, і які ніколи не давали йому душевного спокою навіть у снах, йдеться в одній із місцевих емігрантських пісень:

«Снила ся мі тамтой ночі новина,
 Же ня жена в старим краю споминат.
 Споминат ня она в тим старим краю,
 А же од ней на порцію питают».

У той період в Галичині стара заскорузла шляхта, страшенно боячись втратити своїх кращих цехових робітників, вбачала у поширеній еміграції одне тільки лихо. Вони на кожному куті казали, що «хлопи» повтікають, і зовсім не стане дешевої робочої сили. І. Франко з цього приводу писав: «Коли, панове, не хочете еміграції до Америки, візьміться до поправи його економічного і культурного стану».

Прослуховування пісні «Канадо, Канадо, яка ти зрадлива» в аудіозапису.

Словникова робота.

Еміграція

Діаспора

Слово вчителя.

Широкомасштабна трудова українська еміграція була континентальною, а потім поширилася і за межі континенту, перетворюючись на сезонну й тривалу в часі. У пошуках оплачуваної роботи наші хлібороби подавалися спочатку до Німеччини, а далі – до Угорщини, потім Швеції, а також до З'єднаних Держав Америки (так колись українці називали США), Канади, Бразилії та Мексики. Повним безвихідним становищем вміло користувалися різноманітні «агенти», які вкрай немилосердно їх визискували. Мільйони заробітчан дешево доставляли за океан (бувало, що по 160 франків за голову) на найважчі й найгірші, малооплачувані роботи – убогі плантації, закинуті копальні. Часто вони вдавалися до написання фальшивих плачевних листів ніби-то від імені українських емігрантів. Таким чином забезпечували безперервний потік дешевої робочої сили з Європи. На численних багатолюдних переправних пунктах у далекі заокеанські краї (у Бремені, Гамбурзі, Відні, Амстердамі, Генуї та ін.) відбувався щоденний ретельний відбір молодих, дужих, здорових, в силі віку людей. Усіх відібраних чекала далека, довга й небезпечна дорога. По приїзду їх чекала безрадісна зустріч із незнайомою землею, ділками, яких там називали босами. Чужа країна не страхувала

прибулих від страшних хвороб, визисків місцевих, банкрутства господарів землі. З відвертою документальною точністю оспівується про це в емігрантських піснях «Були у нас колись воли» або «Як я з краю виїжджаю» та ін.

За справедливим визнанням тодішніх дослідників, катастрофічне становище емігрантів було вкрай незавидним. Земля, яку їм там виділяли була зовсім необробленою або це взагалі був ліс. Між людьми на поселеннях не було жодного зв'язку або він був неналагоджений. Люди потрапляли в суворий клімат, на довгі зими. Чимало наших заробітчан, зовсім не маючи коштів, приїздило у прерії без родин з єдиною надією на повернення додому.

Суцільне безгрошів'я і дуже важкий майновий стан нашого хлібороба у чужій країні нікого не цікавили. Найперше переслідувався зиск із його тяжкої праці. А працювати український селянин умів добре. Він у далеких краях швидко завоював собі характеристику чесного і справного, тямущого робітника. Серед тамтешніх засуджених за злочини, найменший відсоток складали наші співвітчизники.

Та на далекій чужині, окрім постійних втрат, трудова еміграція потужно створювала всілякі можливості для поліпшення матеріального становища переселенців. А з іншого боку вона всіляко й ненастанно сприяла міжнародним і міжнаціональним духовним і культурним контактам. Постійно й легко поширювалися кращі здобутки тієї культури в середовищі діаспори. Формувалися певні матеріальні прибутки для власного народу, розвивалися окремі навички співжиття і співіснування. Оформлювалася специфічна ментальність людей, відірваних від корінного етносу. Зароджувалися особливі патріотичні відчуття до своєї рідної країни, якщо чужина їх повністю не нівелювала.

Основні еміграційні події, специфічна психологія їх численних учасників детально відображені у справді новому, з погляду фольклорної традиції, пласті нашої пісенної народної творчості. Аналізована пісенність утворює витончений тематичний цикл, який правдиво відображає почергові

етапи внутрішньоконтинентальної й далекої міжконтинентальної еміграції. У таких текстах звучать мотиви прощання з рідною стороною, небезпеки затяжної мандрівки за океан, виживання на чужині, важких випробувань у преріях, іноді трагічного фіналу далекого переїзду. Фактично жоден із циклів відомих українських народних пісень про працю (про чумацтво, заробітчанство, кріпацтво, наймицтво, бурлацтво, ремісництво та ін.) не створює такої широкої панорами випробувань для українців, як тексти творів про виїзди до Америки, Канади, Бразилії, Мексики, Аргентини. Вони створюють національну драматичну епопею про здобувачів (шукачів) ілюзорного раю на землі. Така українська одісея переповнена великих надій, постійних тривог, частих несподіванок або й повних розчарувань. Її головним штовхачем є трохи нетрадиційні для нашого фольклору мотиви, сюжети та образи.

Бесіда за змістом творів.

- Чим, на вашу думку, емігрантські пісні відрізняються від наймитських та заробітчанських?
- Про кого йде мова в емігрантських піснях?
- Яке значення має слово еміграція?
- Хто такі трудові емігранти?
- Скільки хвиль української еміграції за кордон ви знаєте?

Робота в групах.

Картка № 1

Записати тему та ідею пісні «Чуєш, брате мій». Провідний мотив.

Картка № 2

З'ясувати, якими художніми засобами розкривається основна думка пісні «Канадо, Канадо, яка ти зрадлива».

Картка № 3

Дати розгорнуту характеристику ліричних образів суспільно-побутової (емігрантської) пісні «Ой піду я, піду».

Прослуховування пісні «Ой піду я, піду» в аудіозаписі.

Словникова робота.

Фортуна

Переселенець

Бесіда за питаннями.

- Про які події йдеться в пісні «Канадо, Канадо, яка ти зрадлива»?
- Сформулюйте основну думку цього твору.
- У яких рядках пісні вона виражена?

Слово вчителя.

Зрозуміло чому до народних пісень про еміграцію, як і до творів про бурлаків, заробітчан, строкарів, наймитів вчені відносилися із деяким упередженням. Окремі вважали їх певними симптомами своєрідної деградації фольклору чи абсолютної денаціоналізації. Інші навпаки підносили й бачили у таких текстах цілком нову фазу у розвитку української народнопоетичної творчості. Чи не першим їх почав записувати В. Гнатюк. В одній із праць він зокрема відзначав таке: «Записавши ті пісні, я був певний, що вони лише перші вісники цілого нового циклу. І я не завівся у тій певності». Подібної думки про емігрантські пісні були й Ф. Колесса, І. Франко, О. Роздольський та ін. І. Франко опублікував перші фіксації емігрантських творів В. Гнатюка ще у 1898 р. в «Етнографічному збірнику» (т. VI). Сам В. Гнатюк оприлюднив більше п'ятдесяти таких текстів про виїзд за океан у 1902-1903 рр. у «Записках Наукового товариства ім. Шевченка» (тт. 50-52).

Чи ненайбільше текстів емігрантських творів з нотаціями мелодій записав Ф. Колесса у 1913 р. на рідній Лемківщині (у тодішньому Горлицькому, Грибівському, Сяноцькому повітах), які тепер входять в адміністративні межі Республіки Польщі. Зразки таких текстів були надруковані у збірнику «Народні пісні з Галицької Лемківщини» (Львів, 1929). Тут найперше впадає в очі панорамна оповідь-монолог «Як я з краю виїжджаю», у якій до дрібниць змальовуються усі чергові етапи

заробітчанської еміграції. Це і важкий виїзд з краю у світи, виснажлива праця на полях і в лісах, щасливе чи нещасливе повернення додому тощо. У тих же краях Карпатських Бескидів відомий лікар і хоровий диригент О. Гижа записав у 30-40-их рр. XX ст. варіанти вже відомих пісень, а серед них і цілу низку нових пісень з мелодіями. За якийсь час їх було надруковано у великому фольклорному збірнику «Українські народні пісні з Лемківщини» (К., 1971). Наступні записувачі фольклору, місцеві ентузіасти Ю. Цимбора, Ю. Костюк та А. Дулеба зафіксували у повоєнні роки чимало пісень про українську еміграцію за кордон від мешканців Пряшівщини. У подальшому вони опублікували їх серед інших текстів у фундаментальних збірках «Українські народні пісні з Пряшівського краю» (1957), «Народні пісні Східної Словаччини» (кн. 2, 1963 і кн. 3, 1977). Значно підсилив блок відповідних пісень і М. Мушинка, який вмістив їх у збірнику «Срібна роса» (із репертуару народної співачки Анці Ямбур із Стащина)» (Пряшів, 1970) та у репертуарній збірці «На чужині», що мала добрий резонанс.

Та, як виявилось, арсенал пісень, які пов'язані з еміграцією за кордон, і які прижилися у нашому фольклорі, незначний. Їх представляє невеликий ряд трохи поширених, і частина новостворених головних сюжетів. Серед них відомі такі, як: «Ой Канадо, Канадочко, яка ти зрадлива», «Подме, хлопці, подме до той Гамерики», «Як я ішов з Америки додому», «Мій муж в Гамерице», «Добре тим невістам, гей, у краю», «Були у нас колись воли» та ін. Тексти таких творів мають велику кількість як словесних, так і мелодичних варіантів. До цього циклу можуть входити також і відомі ліричні пісні, окремі тексти балад, які подорожували разом із нашими людьми, втішаючи їх у важкі часи. Тут знаходимо й пісню «Плине качір по Дунаю» чи «Бувай ми здорова, ти дівчино моя» та ін. Найперше, це були ті пісні, які відповідали тодішнім настроям прощання з рідним краєм. Вони були певною віддушиною під час переживань. У цьому загалі зустрічаються й певні переспіви відомих нам вояцьких чи жовнірських пісень: «Як я ішов з Америки додому» чи «Там в зеленім гаю, там пташки співають».

Так склалося, що українські емігрантські пісні – велика рідкість у збірниках вітчизняного фольклору другої половини ХХ ст. Створювалися такі тексти творів в основному у перші десятиріччя минулого століття. Спеціального середовища для їх побутування й поширення, виспівування в Україні не було. Бракувало його і на первинних етапах життя українських переселенців, що були дуже розпорошені по різних містах і країнах на далекій чужині. Відомо, що фольклорні твори, які не мають відповідного середовища для живого виконання, просто поступово забуваються і навіть зникають.

С. Грица, розглядаючи цикл емігрантських пісень як єдине ціле, виділила в них п'ять основних мотивів сюжетів, «а саме: а) роздуми і настрої, пов'язані з ідеєю виїзду з краю; б) подорож на чужину, тривоги в дорозі, переправа через море, океан; в) складні обставини життя у процесі освоєння нових земель; в) драматичні переживання розлучених сімей, зниження моралі; г) повернення на батьківщину «грошовите», щасливе з надіями на краще майбутнє або й трагічне, без доробку, в розорене, осиротіле гніздо; д) адаптація на чужині, поліпшення матеріального стану» [Грица].

Та у більшості випадків кожен із зазначених мотивів утворює свій ланцюжок варіантів.

« Канадо, Канадо, яка ти зрадлива,
 Не одного чоловіка з жінок розлучила.
 Гея-гий, з жінок розлучила.
 Пішла нивка поля, ще й корова біла,
 Та відий усьо то Канада поїла,
 Гейя-гий, Канада поїла.
 Ти гадаєш мила, шо я тут паную,
 Сім градусів морозу я в гражді ночую,
 Гея-гий, я в гражді ночую.
 Ти казав, Іване, шо меш гроші слати,
 А я буду гроші до скрині складати,

Гей-гий, до скрині складати.

Вже рочок минає, другий наступає,

Ні Йвана, ні гроший, вже си всьо минає,

Гея-гий, вже си всьо минає.

А ви на Івана ніц не нарікайте,

Лиш за його душу на Боже давайте,

Гея-гий, на Боже давайте!» [Зап. В. Костик].

Отже, наслідки важкої праці, моральних чеснот українського трудівника не забарились у сходах.

Велика українська діаспора у США, Канаді неодноразово ставала у нагоді у найскладніших ситуаціях життя України, підштовхувала до переоцінки національних справ.

Вітчизняний емігрантський фольклор, на думку С. Грици, дуже неоднорідний. Він розгалужився на кілька гілок: тексти творів про виїзди за межі України і повернення до неї (реєміграцію) та про іміграцію.

Широко відзначене сторіччя української еміграції до Америки, Канади, в інші країни світу стало значним поштовхом до відродження замовчуваних силою обставин духовних цінностей, в тому числі й пісень, створених нашими земляками в умовах міграцій, діаспори, піднесення діяльності талановитих сподвижників української культури за межами батьківщини. Плоди ж їхньої праці дакладаються щедрим причинком до збагачення матірної культури народу, котрий, якими б світами не мандрував, завжди прийде до саява вогнища Рідного Дому.

IV. Підсумок уроку.

Рефлексія.

- Які цікаві факти про українську народну пісню ви дізналися на уроці?
- Які емоції викликають у вас емігрантські пісні?
- Сформулюйте визначення соціально-побутових пісень.
- Наведіть класифікацію соціально-побутових пісень.

Оцінювання й мотивація навчальних досягнень.

V. Пояснення домашнього завдання.

1. Знайти й виписати висловлювання українських письменників про українську народну пісню.
2. Вивчити напам'ять і спробувати заспівати пісню «Чуєш, брате мій» (або іншу, за вибором учня).

ВИСНОВКИ

Народні пісні про виселення українців до Німеччини на примусові роботи в роки Другої світової війни, про депортацію з Польщі внаслідок операції «Вісла», про трудову й політичну еміграцію до Америки, Канади й у країни Західної Європи, тюремно-каторжні твори належать до найменше вивченого пласту народної лірики. Такі тексти вітчизняні фольклористи принагідно таємно фіксували. Але ні оприлюднювати, ні аналізувати їх через ідеологічні упередження у своїх працях не могли. Серед них варто згадати і В. Гнатюка, і М. Гайдая, і Г. Дем'яна, і А. Яківчука, і Л. Яценка та багатьох інших народознавців.

До цієї теми звернувся в роки німецької окупації наших земель і О. Воропай, якому навіть вдалося скомпонувати невеличкий фольклорний збірник. Перше видання під назвою «В німецькій неволі», під його прибраним літературним ім'ям Олекса Степовий, вийшло в Німеччині (в м. Авгсбурзі) восени 1945 року. Воно мало вигляд невеличкого зошита, що був надрукований на цикльостилі. Та ця скромна книжечка зробила свою справу. Вона привернула увагу громадськості й автор-упорядник відразу отримав кілька схвальних приватних листів та прочитав в українській закордонній пресі позитивні рецензії.

О. Воропай згадував, що буваючи в оточенні тих людей та спілкуючись із ними він помітив, що в цій тяжкій німецькій неволі існувала своя народні творчість: оповідання, пісні та вірші. Він почав визбирувати такі фольклорні матеріали, а разом із ними й листи та різноманітні нотатки, які зробили «остовці». Та він усвідомлював, що почав збирати вже занадт о пізно, лише навесні 1945 року, коли основна маса тих матеріалів назавжди пропала.

Найперше, у книжці вміщено листи дівчат-«остовок», які працювали на фабриках, заводах і приватних «баворських» господарствах. Найбільше листів написала 18-річна Антося Яремчук, яка походила з села Стецківці на Житомирщині. Дівчина, перебуваючи на роботі в одному із заводів Брауншвайгу, упродовж двох років листувалася зі своєю землячкою Марією

Конопацькою, що працювала в Баварії у бауера села Бокгаген. Перечитавши чимало таких листів, О. Воропай прийшов до висновку, що листи А. Яремчук своїм змістом і стилем є найбільш характерними для українських дівчат-селянок, примусово вирваних з родини й кинутих у страхіття німецької дійсності в часи війни.

«Творчість українського народу в німецькій неволі» є важливим розділом аналізованого збірника. Тут зібрано пісні й вірші, які не мають авторів, або, принаймні, вони не відомі. Своїм стилем, на думку О. Воропая, ця творчість може бути віднесена до народної пісенної чи віршованої творчості.

У листах, щоденнику, оповіданнях, піснях і віршах проступає важке страждання молодих дівчат і хлопців, які були силоміць вивезені до німецької неволі. Але разом із тим, в усіх зібраних матеріалах впізнаються риси українського національного характеру: релігійність, безмежна любов до батьківщини, до своїх рідних, особливо – до матері, природне прагнення до волі та велика ненависть до рабства.

Українські народні емігрантські пісні, вивчення яких пропонується у 7 класі ЗЗСО, тематично споріднені з піснями про висилку українців до Німеччини під час Другої світової війни. У цих текстах так само звучать мотиви туги за рідним домом, за родиною.

Деякі мотиви аналізованих пісень, на жаль, сьогодні знову дуже актуальні через загарбницьку війну росії проти України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Березовський І. П. Сучасні збирачі фольклору. Народна творчість та етнографія. 1966. № 1. С. 7-17. (Про І. Г. Федька та ін.)
2. Бочко М. Г. Голос пісні народної: (Викриття капіталістичного світу в народних піснях про трудову еміграцію) / Науковий редактор П. П. Кононенко. К., 1983. 46 с.
3. Бочко М. Г. Емігрантська пісенність в освітленні дожовтневої і радянської фольклористики. *Народна творчість та етнографія*. 1974. № 4. С. 74-79.
4. Бочко М. Г. Нове і традиційне в емігрантській пісенності словаків. *Народна творчість та етнографія*. 1975. № 4. С. 49-53.
5. Бочко М. Г. Спільні риси емігрантських пісень українців і словаків. *Народна творчість та етнографія*. 1974. № 6. С. 72-77.
6. Бочко М. Г. Украинские народные песни трудовой эмиграции: Автореф. дис. ...канд. филол. наук / АН УССР. Ин-т. искусствоведения, фольклора и этнографии им. М. Ф. Рыльского. К., 1976. 20 с.
7. Буд здорова, земле: Українські народні пісні про еміграцію / Упорядкування, вступна стаття і примітки С. Й. Грици. К.: Музична Україна, 1991. 176 с.
8. Винниченко В. Лист до Олекси Воропая [Олекси Степового] від 6 січня 1948 року [Рукопис].
9. Волинь у піснях / Упоряд. І. Г. Федька. Львів, 1969. С. 54-55, 211.
10. Волков А., Даровська І. Щоденник або журнал. Лексикон загального та порівняльного літературознавства. Чернівці: Золоті литаври, 2001. С. 628-629.
11. Воропай О. В дев'ятім крузі. Спогади про голод 1933. Лондон, 1953.
12. Воропай О. В дорозі на Захід. Щоденник утікача. Лондон, 1970. С. 121-155.

13. Воропай О. Українська оповідна народна творчість. Визвольний шлях. 1976. Кн. 7-8. С. 889-902; Кн. 9. С. 1045-1054; Кн. 11. С. 1283-1294.
14. Воропай О. Українські народні перекази. *Визвольний шлях*. 1968. № 8. С. 1115-1117.
15. Герасимова Г. П. Воропай Олексій Іванович. *Енциклопедія історії України*. Т. 1. К., 2003. С. 636.
16. Грица С. Й. Українські народні пісні про еміграцію. Буд здрава, землице: Українські народні пісні про еміграцію. К.: Музична Україна, 1991. С. 3-24.
17. Дмитренко М. Внесок Олекси Воропая в українську фольклористику. *Наукові записки науково-дослідної лабораторії «Етнологія Черкаського краю»*. Пам'яті Олекси Воропая / Гол. ред. Сивачук Н. П. Умань: ФОП Жовтий О. О., 2014. С. 41-46.
18. Дмитренко М. Воропай Олексій Іванович. Українська фольклористична енциклопедія: У 2-х т. Т. 1: А-Л / Упорядник, науковий редактор д. філол. н., проф. М. К. Дмитренко. К.: Сталь, 2018. С. 242-243.
19. Дорошенко Д. Олекса Степовий. «Ясир». На чужині, 1947. *Український літопис*. 1947. Черга 5-6. С. 56-58.
20. [Дорошенко Д.]. Олекса Степовий. «Ясир». На чужині, 1947. *На чужині*. 1947. Черга 7.
21. 3 нових записів емігрантсько-заробітчанських пісень / Підготовка до друку та вступне слово М. Г. Бочко. *Народна творчість та етнографія*. 1974. № 2. С. 88-92.
22. Ігнатенко О., Школьник В. Народна пісня в житті перших українських емігрантів. *Слово і час*. 1993. № 6. С. 78-81.
23. Із записів М. П. Гайдая 1944 р. на Київщині. *ІМФЕ. Відділ фондів*. Ф. 14-3. Од. зб. 12. Арк. 23.
24. Із записів М. П. Гайдая. *ІМФЕ. Відділ фондів*. Ф. 14-3. Од. зб. 12. Арк. 6.
25. *ІМФЕ. Відділ фондів*. Ф. 14. Ч. 3. Од. зб. 12. Арк. 5-23.

26. Кухар Р. Видатний дослідник української етнографії й фольклору. *Визвольний шлях*. 1991. № 4. С. 505-506.
27. Лапан Т. Українські жінки на примусових роботах у третьому Райху. *Україна модерна*. 2007. Ч. 11. С. 130.
28. Луньо Є. Народні оповідання. *Українська фольклористика. Словник-довідник* / Укладання і загальна редакція М. Чорнопиского. Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. С. 271-272.
29. Народні пісні про Велику Вітчизняну війну. Добірка та вступне слово Рубай Г. Т. *Народна творчість та етнографія*. 1980. № 3. С. 42.
30. На чужині: (Пісні про еміграцію в Америку) / Зібрав М. Мушинка, мелодії записав Ю. Костюк. Пряшів, 1964. 16 с. (Додаток до газети «*Нове життя*». 1964. № 3).
31. Невигадане: Усні історії оstarбайтерів / Автор-упорядник, редактор, вступ. стаття Г. Г. Грінченко. Харків, 2004.
32. Одарченко П. В. Воропай Олексій Іванович. *Енциклопедія сучасної України*. К., 2006. Т. 5. С. 185.
33. Пазяк Н. М. Народна проза про Другу світову війну в духовному відродженні України. *Культура України: Історія і сучасність*. Республіканська науково-теоретична конференція 26-28 жовтня 1992 року. Харків, 1992. С. 122-123.
34. Підгайний С. «Ясир» (Олекса Степовий. Художнє оформлення М. Григорьєва, 1947 рік). *Українські вісті*. 1947. Ч. 36 (94).
35. Пісні з Волині / Упорядкування текстів та примітки О. Ф. Ошуркевича; упорядкування нотних матеріалів М. С. Стефанишина; вступні статті: Ошуркевич О. Ф. Пісенна творчість Волинського краю. С. 7-17; Стефанишин М. С. Музично-стильові риси пісень Волині. С. 18-25. К.: Муз. Україна, 1970. 333 с.
36. Пісні революційної боротьби: Матеріали та вступна замітка Ю. Г. Гошка. *Народна творчість та етнографія*. 1960. № 2. С. 120-123.

(«Реве та стогне люд голодний», «За що ви мене закували», «Приходять катюги до хати» - усі ці пісні виникли на Волині).

37. Поляк С. Викриття капіталістичної експлуатації в Закарпатських піснях про еміграцію. *Закарпатська правда*. 1955. 6 лютого.

38. Революційні підпільні пісні Волині / Записи і матеріали І. Г. Федька. *Народна творчість та етнографія*. 1959. № 1. С. 110-118.

39. Рукописні фонди ІМФЕ ім. М. Рильського НАН України. Ф. № 14. Нові надходження: І. С. Юречко (од. зб. 1).

40. Сміян П. К. Відображення еміграції та реєміграції трудящих Закарпаття в народній пісенності. *Народна творчість та етнографія*. 1959. №. 3. С. 21-30.

41. Степовий О. В німецькій неволі. Авгсбург, 1945.

42. Степовий Олекса [Воропай Олекса]. Ясир [На чужині], 1947.

43. 33-й Голод. Народна книга-меморіал. К., 1991. С. 54.

44. Туряниця Ю. Оспівування радянської армії-визволительки в народних піснях Закарпаття. *Тези доповідей та повідомлення до наукової конференції, присвяченої 20-річчю визволення Закарпаття радянською армією (грудень 1964 р.)*. Ужгород, 1964. С. 170-177.

45. Туряниця Ю. Пісні про армію-визволительку. *Народна творчість та етнографія*. 1968. № 1. С. 40-44.

46. Українська народна поезія про Велику вітчизняну війну / Упоряд. М. Родіна, М. Стельмах. К.: Вид-во АН УРСР, 1953. 336 с.

47. Українська радянська народна пісня / Упорядкували О. Дей, М. Нечиталюк. Вступна стаття і редакція М. Матвійчука. Львів: Вільна Україна, 1950. С. 61.

48. Фесенко Ю. П. Збирання пісенного фольклору Великої Вітчизняної війни на Ворошиловградщині. *Народна творчість та етнографія*. 1985. № 5. С. 82.

49. Фольклор Вітчизняної війни. Під редакцією Ф. Колесси. Львів: Львівський обласний будинок народної творчості, 1945. С. 21.

50. Чікало О. Воропай О. І. *Народознавчі зошити*. 2014. № 3. С. 594-596.
51. Чікало О. І. Воропай Олексій Іванович (О. Степовий). *Українська фольклористична енциклопедія* / Керівник проекту, науковий редактор, упорядник Василь Сокіл. Львів, 2018. С. 134-135.
52. Чуйко П. Лист до Олекси Степового від 27. 3. 1947 р. [Рукопис].
53. Чуйко П. Правда про звірства нацистів [Рецензія на збірку О. Степового «В німецькій неволі»]. *Наше Життя*. 1945. Ч. 30. 19 грудня.
54. Ясир / Зібрав і впорядкував Олекса Воропай. Авгсбург: [Табір «Сомме-казерне». «На чужині»], 1947. 64 с.
55. Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі (У двадцятиліття звільнення – 1945-1965) / Зібрав і впорядкував Олекса Воропай. *Визвольний шлях*. 1965. Кн. 11. С. 1210-1222; Кн. 12. С. 1325-1338; 1966. Кн. 1. С. 83-92; Кн. 2. С. 222-232; Кн. 3. С. 331-350.
56. Ясир: Листи, оповідання і народна творчість у німецькій неволі / Зібрав і впоряд. Олекса Воропай [У двадцятиліття звільнення 1945-1965]. Лондон: Українська видавнича спілка, 1966. 68 с.
57. Ясько М. Сатира і гумор в закарпатському фольклорі часу Вітчизняної війни. *Закарпатська правда*. 1947. 23 листопада.